

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ Ο ΚΛΑΖΟΜΕΝΙΟΣ [-500 - 428 π.Χ.]

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Κωνσταντίνου Ι. Βαμβακά*
«ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ: Οι θεμελιωτές της δυτικής σκέψης»)

Σκοπός του βίου είναι
η “θεωρία” (δηλαδή η παρατήρηση και ο ορθολογικός στοχασμός)
και η ελευθερία που πηγάζει από αυτήν.
Αναξαγόρας

Όπως στα ζωντανά πλάσματα,
έτσι και σε ολόκληρη τη φύση
ενυπάρχει νους ως αιτία της όλης διάταξης τον κόσμου.
Αναξαγόρας

Το ρεύμα της γνώσης οδηγεί προς μια μη μηχανιστική πραγματικότητα·
το σύμπαν διαγράφεται βαθμιαία σαν μια μεγάλη διάνοια
παρά σαν μια μεγάλη μηχανή.
J. Jeans

(Θεωρώ) αδύνατη τη σύλληψη του αχανούς και θαυμάσιου σύμπαντος,
συμπεριλαμβανομένου τον ανθρώπου...
ως αποτέλεσμα τυφλής τύχης ή αναγκαιότητας. Όταν συλλογίζομαι έτσι, αισθάνομαι την
ανάγκη να προσβλέψω προς μια
Πρώτη Αιτία
που έχει έναν ευφυή νου, κατά κάποιον βαθμό ανάλογο με αυτόν του ανθρώπου
και δικαιούμαι να αποκαλούμαι θεϊστής.
Αλλά μετά εμφανίζεται η αμφιβολία,
κατά πόσον μπορεί κανείς να έχει εμπιστοσύνη στη νοημοσύνη του ανθρώπου
-ο οποίος, όπως ακράδαντα πιστεύω, αναπτύχθηκε
από μια νοημοσύνη τόσο χαμηλή όσο αυτή τον πιο ασήμαντον ζώου-
όταν συνάγει τέτοια μεγαλειώδη συμπεράσματα.
C. Darwin

Προσωπικότητα

Αν ο Εμπεδοκλής είναι ο τελευταίος μεγάλος Έλληνας στοχαστής στο πρόσωπο του οποίου παραμένει ακόμη αδιαίρετο και αδιάσπαστο το απολλώνιο με το διονυσιακό στοιχείο, το ορθολογικό, πρακτικό με το θρησκευτικό, μυστικιστικό πνεύμα, ο Αναξαγόρας θα είναι ο πρώτος γνήσιος αντιπρόσωπος του *επιστήμονα-φιλοσόφου* υπό τη σημερινή έννοια. Ο Αναξαγόρας θα διακηρύξει ότι ύψιστο ιδανικό και σκοπός της ζωής, «βίου τέλος», είναι η παρατήρηση και ο ορθολογικός στοχασμός, η «θεωρία», και η «ελευθερία»^{59A29} που πηγάζει από αυτήν. Στο ερώτημα για ποιον λόγο θα προτιμούσε κανείς να γεννηθεί παρά να μη γεννηθεί, θα απαντήσει “για να μελετήσει τον ουρανό και τη διάταξη ολόκληρου του

σύμπαντος», «του θεωρήσαι τον ουρανόν και την περί τον όλον κόσμον τάξιν^{59A30}». Στη φιλοσοφική αυτή ενατένιση θα αφοσιωθεί με πάθος, καθιερώνοντάς την αυτοσκοπό της ζωής του και αποξενώνοντάς την από κάθε κοινωνική, πολιτική, πρακτική ή θρησκευτική χροιά. Ο ίδιος θα παραμελήσει τη διαχείριση της περιουσίας του· και στη μομφή των συμπατριωτών του ότι δεν ενδιαφέρεται για τα πολιτικά ούτε νοιάζεται για την πατρίδα, θα απαντήσει «“την τιμώ, και φροντίζω πολύ για την πατρίδα”», δείχνοντας τον ουρανό.

Τον εαυτό του τον θεωρεί ελεύθερο πολίτη του κόσμου. Θα εγκαταλείπει τα στενά όρια της πόλης-γενέτειράς του, για να πάει στην Αθήνα· και όταν θα αναγκασθεί μετά από χρόνια να την εγκαταλείψει, στην παρατήρηση κάποιου ότι έχασε τους Αθηναίους, «όχι εγώ», θα πει, «αλλά εκείνοι έχασαν εμένα^{59A1(10)}». Το οικουμενικό του πνεύμα αντικατοπτρίζεται στην απάντηση που θα δώσει σε όποιον το φέρει βαρέως πως θα πεθάνει στην ξενιτιά: Η κατάβαση στον Άδη είναι από παντού η ίδια, θα πει, «πανταχόθεν όμοια έστιν ή εις «ἄδου κατάβασις^{59A1(11)}». Η αυτοπεποίθηση που πηγάζει από τη βαθιά ικανοποίηση την οποία νιώθει ερευνώντας τη φύση θα τον κάνει να αντιμετωπίσει με υψηλό φρόνημα υπαπάντησης και καρτερίας τα πλήγματα που θα δεχθεί στη ζωή του. Λέγεται ότι «όταν του ανήγγειλαν και τα δύο μαζί, την καταδίκη (του) και τον θάνατο των παιδιών του, είπε, για μεν την καταδίκη, ότι λοιπόν “η φύση καταδίκασε και εκείνους (τους δικαστές μου) και εμένα προ πολλού”, και για τα παιδιά του ότι “το γνώριζα ότι τους γέννησα θνητούς”^{59A1(13)}». Ο Αναξαγόρας θα είναι ο πρώτος δυτικός στοχαστής που θα δώσει ανεξάρτητη και αυτοτελή υπόσταση στην επιστημονική έρευνα και σκέψη, απομονώνοντάς την από κάθε μυστικιστική τάση, η οποία παρέμενε ακόμη έντονα διάχυτη στην εποχή του. Χαρακτηριστικό είναι ένα χαριτωμένο περιστατικό πού διηγείται ο Πλούταρχος: Κάποτε έφεραν στον Περικλή το κεφάλι ενός κριαριού που είχε ένα μόνο κέρατο στη μέση του μετώπου του.

Την εποχή εκείνη, κύριοι αντίπαλοι υποψήφιοι για την εξουσία ήταν ο Περικλής και ο Θουκυδίδης. Ο μάντης Λάμπων έσπευσε να ερμηνεύσει την ύπαρξη ενός μόνον κέρατου με την πρόβλεψη ότι μεταξύ των δύο ανταγωνιστών θα υπερτερούσε αυτός στον οποίο έφεραν το κεφάλι, δηλαδή ο Περικλής. Ο Αναξαγόρας, εξ άλλου, άνοιξε το κρανίο και εξήγησε σε ποια ανατομική ανωμαλία οφειλόταν το φαινόμενο αυτό. «Και τότε μεν οι παρόντες θαύμασαν τον Αναξαγόρα, λίγο αργότερα όμως έστρεψαν τον θαυμασμό τους προς τον Λάμπωνα, καθώς ο Θουκυδίδης έπεσε και ο Περικλής απέκτησε κανονικά την πλήρη εξουσία του δήμου^{59A16}». Ο Αναξαγόρας υπήρξε, θα γράψουν οι E. Zeller και W. Nestle, «ο πρώτος συνειδητός και με επίγνωση του σκοπού καθαρά θεωρητικός στοχαστής, που τη γνώση του κόσμου τη θεωρούσε υποχρέωση και σκοπό της ζωής και παράλληλα είχε σταθερή βεβαιότητα για την απροαίρετη ηθική επίδρασή της. Στη φύση του ενώνονταν πολύ επιτυχημένα το αισθητήριο μιας επάνω σε εμπειρία και εποπτεία στηριγμένης γνώσης με θεωρητική ικανότητα»¹.

Γεννημένος το 500 π.Χ. στις Κλαζομενές της Ιωνίας, υπήρξε σύγχρονος του Βίος Εμπεδοκλέους και του Λευκίππου. Γνώρισε την ορθολογική παράδοση των Ιώνων “φυσικών”, τη διδασκαλία του Ξενοφάνους, του Ηρακλείτου, του Εμπεδοκλέους και θα πρέπει να επηρεάστηκε έντονα από τη σκέψη του Παρμενίδη και του Ζήνωνος. Λέγεται ότι πρόβλεψε την πτώση ενός μετεωρίτη στους Αιγός Ποταμούς της Θράκης. Μια τέτοια πρόβλεψη, βεβαίως, ήταν αδύνατη, αλλά πιθανώς το συμβάν αυτό να υπήρξε η αφορμή της θεωρίας του ότι τα ουράνια σώματα αποτελούνται από λίθους. Αν και από εύπορη οικογένεια, θα παραμελήσει και τελικά θα εγκαταλείψει την ακίνητη περιουσία του στους συγγενείς

¹ Zeller, E-Nestle, W., Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 76.

και θα έλθει στην Αθήνα, στο λαμπρότερο πνευματικό κέντρο της εποχής του, στην «Ελλάδος Ἑλλάδα», όπως θα την αποκαλέσει ο Ευριπίδης. Θα παραμείνει στην Αθήνα τριάντα χρόνια, διδάσκοντας και συναναστρεφόμενος με την πνευματική ηγεσία της πόλης και κυρίως με τον Περικλή, ο οποίος, «ενδιατρίβοντας στη μελέτη της φύσης και διεισδύοντας στην αληθινή φύση του νου και της μοφίας - θέματα για τα οποία ακριβώς μιλούσε πολύ ο Αναξαγόρας - άντλησε από αυτήν την πηγή ό,τι μπορούσε να συμβάλει στην τελειοποίηση της τέχνης του λόγου^{59A15}».

Αυτή η φιλία του με τον Περικλή θα είναι η αφορμή να αναγκασθεί να εγκαταλείψει αργότερα την Αθήνα. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Περικλέους πέρασαν, μέσω του Διοπίθου, «ψήφισμα “να καταγγέλλονται εκείνοι που δεν πίστευαν στα θεία ή δίδασκαν θεωρίες για τα ουράνια σώματα”, δημιουργώντας έτσι υποψίες μέσω του Αναξαγόρα κατά του Περικλέους...^{59A17}». Με βάση το ψήφισμα αυτό κατηγορήσαν τον Αναξαγόρα για ασέβεια, «διότι τόν ἥλιον μύδρον ἔλεγε διάπυρον^{59A1(12)}», σε μια εποχή που οι Αθηναίοι θεωρούσαν ακόμη τον ήλιο θεό. Δεν είναι βέβαιο αν μετά την κατηγορία αυτή ο Αναξαγόρας εγκατέλειψε αμέσως την Αθήνα ή πέρασε από δίκη, καταδικάστηκε σε θάνατο και εγκλείστηκε στη φυλακή - όπου λέγεται ότι ασχολήθηκε με τον τετραγωνισμό του κύκλου - αλλά, τελικά, με τη βοήθεια του Περικλέους, κατέφυγε στη Λάμψακο, στον Ελλήσποντο. Εκεί θα συνεχίσει τη διδασκαλία του, ιδρύοντας φιλοσοφική σχολή, στην οποία θα τον διαδεχθεί, μετά τον θάνατό του, ο μαθητής του Αρχέλαος, που υπήρξε διδάσκαλος του Σωκράτους. Οι Λαμψακηνοί, αν και ξένος, θα τον περιβάλλουν με μεγάλη εκτίμηση και, σύμφωνα με επιθυμία του, η ημέρα του θανάτου του αποτελούσε αργία για τα παιδιά. Στον τάφο του επάνω έγραψαν: «Ἐνθάδε, πλειστον ἀληθείας ἐπί τέρμα περήσας ουρανίου κόσμου, κεῖται Αναξαγόρας^{59A1(15)}», εδώ κείται ο Αναξαγόρας, που διατύπωσε σε μέγιστο βαθμό την τελική αλήθεια περί του σύμπαντος.

Έργο

Η Αθήνα των αμέσως μετά τους νικηφόρους Περσικούς Πολέμους χρόνων (492-479 π.Χ.) ζει τον “χρυσό” αιώνα της. Σε αυτήν την πολιτιστική πρωτεύουσα των Ἑλλήνων, στην «ἐστίαν καὶ πρυτανεῖον Ἑλλήνων», όπου ήδη ακμάζει η τραγωδία, η κωμωδία, οι εικαστικές τέχνες, με αριστουργήματα τα οποία παραμένουν ανυπέβλητα μέχρι σήμερα, ο Αναξαγόρας θα είναι ο πρώτος που θα εισαγάγει τη φιλοσοφία. Ήταν μοιραίο να είναι και ο πρώτος φιλόσοφος στην ιστορία που θα περάσει από δίκη και τελικά θα εξαναγκασθεί να φύγει.

Το σωζόμενο έργο του αποτελείται από χίλιες περίπου λέξεις από το πρώτο μέρος του *Περί φύσεως* βιβλίου του, που έγραψε, ακολουθώντας την ιωνική παράδοση, σε πεζό, συνοπτικό λόγο. Για τα άλλα μέρη του βιβλίου του, στα οποία θα πρέπει να εξέταζε αναλυτικότερα θέματα αστρονομίας, φυσιολογίας κ.ά., σώζονται κυρίως εκτενή σχόλια μεταγενέστερων μελετητών. Εικάζεται ότι έγραψε μια πραγματεία *Περί προοπτικής*, θέμα που τον απασχόλησε ιδιαίτερα, μεταφέροντας τις γήινες παρατηρήσεις του στα ουράνια σώματα. Υπήρξε «ο πρώτος που εξήγησε γραπτώς, κατά τον πιο σαφή και τολμηρό τρόπο από όλους, τον φωτισμό και την επισκίαση της Σελήνης^{59A18}» και «ο πρώτος που ερμήνευσε τις εκλείψεις και τους φωτισμούς^{59A42(10)}». Στο κύριο σύγγραμμά του *Περί φύσεως*, γραμμένο σε ύφος «ευχάριστο και εξευγενισμένο^{59A1(6)}», θα ασχοληθεί με τις πρώτες αρχές, την ύλη και την κίνηση. Θεώρησε «ως αρχή του παντός τον νου και ^ την ύλη, τον μεν νου ως δημιουργό την δε ύλη ως παραγόμενη. Γιατί, καθώς τα πάντα ήταν μαζί, ο νους με την πα-

ρουσία του έβαλε τάξη^{59A42(1)}». Όντας ο Αναξαγόρας ο πρώτος που θα εισαγάγει τον «*νοῦν*» ως κινούσα αρχή, θα αποκληθεί ο ίδιος “*Νους*”.

«Κανένα προσωκρατικό σύστημα», παρατηρεί ο G. Vlastos, «δεν μελετήθηκε πιο διεξοδικά όσο το σύστημα του Αναξαγόρα, και κανένα για πιο ευνόητο λόγο, καθώς κατά κοινή αποδοχή αποτελεί ένα από τα πιο λαμπρά επιτεύγματα της μεγάλης εποχής του ελληνικού στοχασμού». Εν τούτοις, συνεχίζει, «δεν έχει επιτευχθεί ακόμη μια ομόφωνη ερμηνεία ως προς τα κύρια σημεία του συστήματος»². Οι λόγοι γι’ αυτό είναι πολλαπλοί: Υπάρχει κατ’ αρχήν μια γενική ασάφεια και γενικότητα στα σωζόμενα αποσπάσματα. Η ασάφεια αυτή επιτείνεται από το γεγονός ότι αρχαίοι σχολιαστές χρησιμοποίησαν πρόσθετες έννοιες, όπως «στοιχεία», «ομοιομερή», που δεν προέρχονται από τον Αναξαγόρα. Επί πλέον, η προσέγγιση στο έργο του από τους νεότερους μελετητές θα γίνει συχνά κάτω από το πρίσμα της σύγχρονης φυσικής επιστήμης και λογικής, γεγονός που αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε αντιφατικά συμπεράσματα. Κάθε ανάπτυξη, επομένως, του αναξαγόρειου συστήματος εμπεριέχει εκ των πραγμάτων ατέλειες. Αυτό δεν μειώνει ούτε κατ’ ελάχιστον τη βαθύτερη αξία του, η οποία έγκειται στον για πρώτη φορά σαφή διαχωρισμό μεταξύ ύλης και πνεύματος, με ένταξη της ύλης σε μια φαινομενική φυσική, και αναγωγή του *Νου* σε μια τελεολογική αρχή.

Ύλη

Φαίνεται πως εκείνο που απασχόλησε κυρίως τον Αναξαγόρα δεν ήταν τόσο η δομή του σύμπαντος όσο η δυνατότητα της αλλαγής, στα περιοριστικά πλαίσια της παρμενίδειας αρχής ότι το *Ον* παραμένει αγέννητο και άφθαρτο. Για να εξηγήσει την αλλαγή, θα χρειασθεί να αναπτύξει μια θεωρία για τη σύσταση των πραγμάτων του αισθητού κόσμου. Ο Αριστοτέλης θα μας δώσει μια αδρή περιγραφή του τρόπου με τον οποίο προσέγγισε το κείμενο αυτό πρόβλημα ο Αναξαγόρας (A), σε αντιδιαστολή προς τον σύγχρονό του Εμπεδοκλή (E): «Διαφέρουν μεταξύ τους κατά το ότι για τον έναν (E) υπάρχει περιοδική (κυκλική) εναλλαγή, για τον άλλο (A) μια μοναδική (γραμμική) κατεύθυνση, για τον έναν (A) υπάρχει μια απειρία ομοιομερών και εναντίων, για τον άλλο (E) υπάρχουν μόνο τα καλούμενα στοιχεία (ριζώματα). Φαίνεται δε ότι ο Αναξαγόρας δέχεται την απειρία, γιατί παραδέχεται ως αληθινή την κοινή πεποίθηση των φυσικών ότι τίποτε δεν δημιουργείται από το τίποτε... Διότι αν υποχρεωτικά καθετί που δημιουργείται γίνεται ή από υπάρχοντα όντα ή από μη υπάρχοντα, και το τελευταίο είναι αδύνατο (επί αυτού συμφωνούν όλοι οι φυσικοί), τότε απομένει γι’ αυτούς αναγκαστικά η γένεση να γίνεται από προϋπάρχοντα όντα, τα οποία όμως λόγω του μικρού όγκου τους δεν είναι αντιληπτά σ’ εμάς. Για τον λόγο αυτό υποστηρίζουν ότι όλα είναι αναμειγμένα μέσα σε όλα, καθώς παρατηρούσαν ότι καθετί γεννιόταν από το καθετί. Φαίνονται όμως διαφορετικά και έχουν μεταξύ τους διαφορετικές ονομασίες, σύμφωνα με αυτό που υπερέχει ποσοτικά στο μείγμα των απείρων συστατικών»³. Τη θεωρία αυτή ο Αναξαγόρας θα την στηρίξει επάνω στα εξής αξιώματα:

i. «*Οὐδέν χρῆμα γίνεται οὐδέ ἀπόλλυται*^{59B17}».

«*Τίποτε δεν γίνεται από το τίποτε, ούτε χάνεται στην ανυπαρξία*». Αυτή είναι η παρμενίδεια καθολική αρχή, από την οποία δεν μπορεί πλέον να αποκλίνει κανείς μετέπειτα Έλληνας στοχαστής. «*Οι Έλληνες δεν έχουν ορθή αντίληψη για το πώς γίνεται και χά-*

² Vlastos, G., *Anaxagoras and the Atomists. The Physical Theory of Anaxagoras*, 459.

³ Αριστοτέλης, *Φυσικά*, 187a24.

νεται κάτι», παρατηρεί ο Αναξαγόρας. «Γιατί κανένα πράγμα δεν γίνεται από το τίποτε, ούτε χάνεται στην ανυπαρξία, αλλά από υπάρχοντα πράγματα αναμειγνυόμενα συντίθεται, και από διαχωριζόμενα αποσυντίθεται. Και έτσι σωστά θα αποκαλούσαν τη γένεση σύμμικση και τη φθορά διαχωρισμό^{59B17}».

ii. «*Ἐν παντί παντός μοῖρα ἔνεστι πλὴν νοῦ*^{59B11}».

«Στο καθετί ενυπάρχει μερίδιο από το καθετί, εκτός από τον νοῦ». Σε αυτό το σύμπερασμα θα καταλήξει ο Αναξαγόρας, ως απάντηση στη βασική του απορία «*πῶς γάρ ἂν ἐκ μὴ τριχός γένοιτο θρίξ και σάρξ, ἐκ μὴ σαρκός*^{59B10}», πώς θα ήταν δυνατόν από κάτι που δεν είναι τρίχα να γίνει τρίχα και από κάτι που δεν είναι σάρκα να γίνει σάρκα; Αυτό θα ήταν δυνατόν, κατά τον Αναξαγόρα, μόνον όταν «*πάντα παντός μοῖραν μετέχειν*^{59B6}», όταν όλα έχουν το μερίδιό τους σε όλα. «Γιατί του φαινόταν τρομερά δύσκολο να εξηγήσει πώς μπορεί να γίνεται κάτι από το μη υπάρχον ή να χάνεται στο μη υπάρχον. Γιατί, όπως και να έχει, τρεφόμεστε με τροφή απλή και ενός μόνο είδους, όπως ψωμί και νερό, και από αυτήν αναπτύσσονται τρίχες, φλέβες, αρτηρίες, σάρκα, νεύρα, οστά και τα λοιπά μέρη του σώματος. Καθώς λοιπόν γίνονται αυτά πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι στην προσφερόμενη τροφή ενυπάρχουν όλα τα όντα, και τα πάντα αναπτύσσονται από τα όντα^{59A46}». Με βάση τον συλλογισμό αυτόν ο Αναξαγόρας θα απορρίψει τον ελεατικό μονισμό, θα αρνηθεί τον περιορισμό της ύπαρξης στα τέσσερα ριζώματα του Εμπεδοκλέους και θα θεωρήσει ότι το «είναι» είναι κοινό χαρακτηριστικό όλων των πραγμάτων. Η άπειρη ποικιλία όλων των υλικών πραγμάτων, αλλά και των ιδιοτήτων (όπως π.χ. ψυχρό-θερμό, λευκό-μαύρο, κ.λπ.)⁴, εμπεριέχονται σε κάθε πράγμα. Με τον τρόπο αυτόν εξηγείται κάθε αλλαγή. Σε καθετί υπάρχει πάντοτε ένα μερίδιο από όλα τα άλλα πράγματα και από όλες τις σήμερα αποκαλούμενες ιδιότητες, ώστε κάθε αλλαγή να προέρχεται από την προεξέχουσα εμφάνιση ενός από τα ήδη ενυπάρχοντα συστατικά και όχι από τη δημιουργία νέων εκ του μηδενός. Η θέση αυτή συμπληρώνεται με δύο επί πλέον αξιωματικές προτάσεις. Η μία είναι τής επ' άπειρον όιαιρετότητας:

iii. «*Οὔτε γάρ τοῦ μικροῦ ἐστι τό γε ἐλάχιστον, ἀλλ' ἔλασσον αἰεί (τό γάρ ἐόν οὐκ ἔστι τό μὴ οὐκ εἶναι) - ἀλλα καί τοῦ μεγάλου αἰεί ἐστι μειζον*^{59B3}».

«Γιατί ούτε από το μικρό υπάρχει ελάχιστο, αλλά πάντοτε ένα μικρότερο (γιατί είναι αδύνατον το ον, με τη συνεχή υποδιαίρεση, να παύσει να υπάρχει), αλλά και από το μεγάλο υπάρχει πάντοτε ένα μεγαλύτερο».

Η ύλη είναι επ' άπειρον διαιρετής, αλλά όσο απειροελάχιστα μικρό και αν μπορεί να γίνει ένα σώμα, αυτό εξακολουθεί να εμπεριέχει μερίδια από όλα τα πράγματα, καθώς το καθετί συμμετέχει με μερίδιο στο καθετί, «*πάντα παντός μοῖραν μετέχει*^{59B6}». Κάθε σώμα, έμβιο ή ανόργανο, ανεξάρτητα από το πεπερασμένο μέγεθος του, αποτελείται από «σπέρματα» που εμπεριέχουν το άπειρο πλήθος μεριδίων από όλα τα πράγματα, ώστε να μπορεί το συγκεκριμένο σώμα να μεταλλαγή σε οποιοδήποτε άλλο. Υπάρχει άπειρος αριθμός σπερμάτων, καθώς υπάρχει και άπειρος συνδυασμός μεριδίων όλων των όντων. Θα πρέπει

⁴ Σαφής διάκριση δεν υπάρχει ακόμη μεταξύ υλικών όντων και αντίθετων ιδιοτήτων. Αμφότερα θεωρούνται ισότιμα και ενυπάρχουν σε κάθε πράγμα: «Και καθώς αυτά έχουν έτσι, πρέπει να υποθέσουμε ότι σε όλα όσα συγκροτούνται ενυπάρχουν πολλά πράγματα, κάθε είδους σπέρματα όλων των πραγμάτων, με παντός είδους σχήματα και χρώματα και γεύσεις^{59B4}».

να επισημανθεί ότι τα «σπέρματα» δεν νοούνται ως έσχατα “διάκριτα” σωματίδια, αλλά ως «συνώνυμα μέρη τού όλου», «όμοιομερῆ^{59A46}», κατά τον Αριστοτέλη, ακριβώς όπως μια σταγόνα πορτοκαλοχυμού, όσο μικρή και αν είναι, περιέχει όλα τα συστατικά, ακριβώς στις ίδιες αναλογίες, όπως και ένα ποτήρι πορτοκαλοχυμού.

Η αρχή αυτή τής επ’ άπειρον διαιρετότητας οδήγησε από την εποχή του Αριστοτέλους μέχρι σήμερα σε σοβαρές παρερμηνείες και σε αλληλοσυγκρουόμενα συμπεράσματα. Μία από τις κύριες αιτίες για τις παρανοήσεις αυτές υπήρξε ο τρόπος προσέγγισης. Από κεκτημένη ταχύτητα, πολλοί είχαν ως αφετηρία τα έσχατα δομικά “στοιχεία” (ριζώματα, άτομα) -για τα οποία ο Αναξαγόρας δεν έκανε κανέναν λόγο- και από αυτά προσπάθησαν να συγκροτήσουν τα αναξαγόρεια υλικά σώματα. Αντίθετα, ο Αναξαγόρας είχε ως αφετηρία τα υλικά σώματα που υποπίπτουν στην αντίληψή μας και, προσπαθώντας να εξηγήσει τις μεταλλαγές τους, δέχεται ότι, παρά την επ’ άπειρον διαιρετότητά τους, σε οποιοδήποτε στάδιο διαίρεσης εξακολουθούν να εμπεριέχουν μερίδια από τα πάντα. Το πρωταρχικό του μέλημα δεν είναι “από τι” αποτελείται σε τελευταία ανάλυση ο αισθητός κόσμος, όσο “πώς” αυτός μεταβάλλεται, γεννιέται και φθείρεται. Η απάντησή του είναι ότι μερίδια από έναν άπειρο αριθμό διαφορετικών όντων εμπεριέχονται σε κάθε σώμα ανεξαρτήτως μεγέθους. Δεν πρέπει, επομένως, να περιμένουμε ότι η επ’ άπειρον διαιρετότητα θα μας οδηγήσει ποτέ στα έσχατα δομικά συστατικά της ύλης, στα «ριζώματα» του Εμπεδοκλέους ή στα «άτομα» των ατομιστών. Και το απειροελάχιστο σωματίδιο είναι πάντοτε περαιτέρω “διαιρετό” και θα εμπεριέχει “τα πάντα”. Η έννοια της ανάλυσης ή του απομονωμένου στοιχείου δεν υφίσταται και ο Αναξαγόρας είναι κατηγορηματικός σε αυτό: «Μέσα στην ενιαία κοσμική τάξη τα συστατικά μέρη δεν είναι αποχωρισμένα μεταξύ τους ούτε είναι αποκομμένα με τσεκούρι...^{59B8}».

Δύο «σπέρματα» μπορεί να θεωρηθούν όμοια, καθώς αμφότερα εμπεριέχουν μερίδια από όλα τα πράγματα, αλλά και ανόμοια, στο μέτρο που η ποσοτική σχέση των μεριδίων διαφέρει. Αυτό μας οδηγεί στην επόμενη αναξαγόρεια αρχή του επικρατούντος μεριδίου:

iv. «Ἐτερον δέ οὐδέν ἐστιν ὅμοιον οὐδενί, ἀλλ’ ὅτων πλεῖστα ἔνι, ταῦτα ἀνδηλότατα ἔν ἑκαστόν ἐστι και ἦν^{59B12}».

«Κατά τα άλλα, τίποτε δεν είναι όμοιο με κανένα, αλλά από αυτό που εμπεριέχεται περισσότερο σε ένα πράγμα, αυτό εμφανέστατα είναι και ήταν κάθε ένα πράγμα».

Κάθε πράγμα, ασχέτως μεγέθους, εμπεριέχει μερίδια από όλα τα υπάρχοντα άπειρα πράγματα, αλλά σε διαφορετικές αναλογίες. Η διαφοροποίηση εξηγείται με την ποσοτική υπεροχή ενός από τα άπειρα, ενυπάρχοντα συστατικά του, το οποίο και το χαρακτηρίζει. Έτσι, «χρυσός γάρ φαίνεται εκείνο, ἐν ᾧ χρυσίον ἐστι καίτοι πάντων ἐνόντων^{59A41}», χρυσός φαίνεται εκείνο μέσα στο οποίο υπάρχει πολύς χρυσός, καίτοι ενυπάρχουν (και) όλα τα πράγματα. «Γιατί όλα τα ομοιομερή, όπως νερό ή φωτιά ή χρυσός είναι μεν αγέννητα και άφθαρτα, φαίνονται όμως ότι γίνονται και χάνονται μόνο μέσω της σύνθεσης και του διαχωρισμού, καθώς τα πάντα ενυπάρχουν σε καθετί, και καθένα χαρακτηρίζεται από το συστατικό που επικρατεί σε αυτό^{59A41}». Αλλαγή, γένεση και φθορά προκύπτουν, επομένως, μέσω της σύνθεσης και του διαχωρισμού, ενώ ο αριθμός και οι ποσότητες των συστατικών του σύμπαντος παραμένουν σταθερές, «όλα μαζί δεν είναι ούτε λιγότερα ούτε περισσότερα (γιατί είναι αδύνατον να είναι περισσότερα των πάντων) αλλά όλα πάντοτε είναι ίσα^{59B35}». Ο Αναξαγόρας θα χρησιμοποιήσει διάφορες παραπλήσιες εκφράσεις για αυτήν τη “σύνθεση” και την “αποσύνθεση”, όπως «συμμίγεσθαι» (συνενώνομαι), «συγκρίνεσθαι» (συγκροτούμαι), «προσκρίνεσθαι» (προστίθεμαι μετά από διαχωρισμό), «μίσγεσθαι» (αναμιγνύομαι, ενώνομαι), «διακρίνεσθαι» (διαχωρίζομαι), «ἀπο-

κρίνεσθαι» (αποχωρίζομαι). Δεν υπεισέρχεται, εν τούτοις, σε περισσότερες λεπτομέρειες και έτσι είναι αδύνατον να περιγράψει ακριβέστερα η διεργασία της αλλαγής. Είναι βέβαιο ότι σε αυτήν, καθοριστικό ρόλο παίζει το γεγονός ότι τα όμοια έλκονται μεταξύ τους, «τά συγγενῆ φέρεσθαι πρὸς ἄλληλα^{59A41}». Έτσι, τα μερίδια των τριχών, φλεβών, αρτηριών, σάρκας, νεύρων, οστών κ.λπ. που εμπεριέχονται στο ψωμί ή στο νερό, στην τροφή γενικά, προσελκύονται αντίστοιχα από τα όμοια προς αυτά μερίδια τα οποία στο σώμα υπερέχουν ποσοτικά, στις τρίχες, στις φλέβες, στις αρτηρίες, στις σάρκες, στα νεύρα, στα οστά κ.λπ., και, προστιθέμενα σε αυτά, προκαλούν την ανάπτυξη.

Παρά τις όποιες ασάφειες και ατέλειες του συστήματος, ο Αναξαγόρας εισάγει μια επαναστατική ιδέα: η πραγματικότητα δεν περιορίζεται με την αναγωγή της σε έναν ελάχιστο αριθμό έσχατων οντοτήτων (όπως είναι τα τέσσερα ριζώματα του Εμπεδοκλέους). Τα άπειρα πράγματα του σύμπαντος, που όλα έχουν “μερίδιο” σε όλα, είναι πραγματικές οντότητες, υπάρχουν. «Τόσο οι πρώιμοι Προσωκρατικοί όσο και ο Αριστοτέλης», παρατηρεί ο G.B. Kerfeld, «προσπαθούσαν να εξηγήσουν τον φαινομενικό κόσμο ανάγοντάς τον σε οντότητες και έννοιες οι οποίες οι ίδιες δεν ήταν ορατά παρούσες σε αυτό που ήταν αντιληπτό. Η πιο συγκροτημένη και ριζική προσπάθεια να αποφευχθεί αυτό - να ερμηνευθεί, δηλαδή, ο αισθητός κόσμος όσο το δυνατόν πληρέστερα χωρίς αναφορά σε οτιδήποτε πέραν αυτού - θεωρείται ότι βρέθηκε στη φαινομενική φυσική του Αναξαγόρα»⁵.

Νους

Η πρωτοποριακή διδασκαλία του Αναξαγόρα κινήθηκε επάνω σε δύο βασικούς άξονες:

[α] Στην ανάπτυξη μιας θεωρίας περί της δομής της ύλης, και

[β] στην εισαγωγή -σε αντιδιαστολή προς την ανόργανη ύλη- μιας νοητικής αρχής, του νου, ως της αρχικά κινητήριας και ρυθμιστικής δύναμης.

Ο Αναξαγόρας εισάγει για πρώτη φορά τον νου ως δρώσα ρυθμιστική αρχή του κοσμικού γίνεσθαι. Ο αναξαγόρειος νους:

- είναι ανεξάρτητος από την αρχέτυπη υλική ουσία,
- αποτελεί την πρώτη αιτία της αρχικής ώθησης που οδηγεί στον διαχωρισμό της ύλης,
- τελικός σκοπός του είναι η ευταξία του σύμπαντος,
- ο ίδιος ενυπάρχει σε όλα τα έμβια όντα ως ψυχή, αλλά στον άνθρωπο και ως φρόνηση,
- παρά τις ιδιότητές του που παραπέμπουν στο θείο, δεν ταυτίζεται ρητά με τον θεό.

Τα πιο πάνω κατηγορήματα θα ανοίξουν καινούργιους ορίζοντες στη μετέπειτα δυτική φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη.

«Ὁμοῦ πάντα χρήματα ἦν, νοῦς δέ αὐτὰ διέκρινε καὶ διεκόσμησε^{59A46}». Με αυτήν τη φράση πρέπει να άρχιζε ο Αναξαγόρας το σύγγραμμά του: «Τα πράγματα ήταν όλα μαζί, και ο νους αυτά τα διαχώρισε και τα έβαλε σε τάξη». Ο Αναξαγόρας εισάγει τον Νου ως θεμελιώδη νοήμονα κοσμική αρχή της τάξης που επικρατεί στη φύση: «*Νοῦν δὴ... ἐνεῖναι, καθάπερ ἐν τοῖς ζώοις, καὶ ἐν τῇ φύσει τὸν αἴτιον τοῦ κόσμου καὶ τῆς τάξεως πάσης*»⁶, όπως στα έμβια όντα, έτσι και στη φύση ενυπάρχει νους, ως αιτία της όλης τάξης και αρμονίας του κόσμου. Για πρώτη φορά γίνεται μια τόσο σαφής διάκριση μετα-

⁵ Kerfeld, G.B., Anaxagoras and the concept of matter before Aristotle, 503.

⁶ Αριστοτέλης, Μετά τά Φυσικά, 984b15.

ξύ μιας δρώσας, σχεδόν άυλης, αιτίας και της ί ύλης, επάνω στην οποία η πρώτη επενεργεί. Ο Αριστοτέλης θα εκφράσει τον θαυμασμό του γι' αυτό: «Φάνηκε», γράφει, «σώφρων σε σύγκριση με τους προγενεστέρους που μίλησαν χωρίς περίσκεψη»⁷. Ο έλεγχος του Νου είναι διττός:

- (α) «Ο νους ελέγχει [δηλαδή διαρκώς, ακόμη και σήμερα] όλα τα έμψυχα, τόσο τα μεγαλύτερα όσο και τα μικρότερα^{59B12}».
- (β) «Ο νους επίσης έλεγξε [δηλαδή μόνο μια φορά, στην αρχή] την όλη κοσμική περιφορά, ώστε να αρχίσει να εκδηλώνεται η αρχική περιστροφή^{59B12}».
- (α) Ο «νους» δεν βρίσκεται στην ανόργανη ύλη, ενυπάρχει πονο στα έι-βια όντα με την έννοια της «-ψυχής», δηλαδή ως σημείο ζωής, Ενώ με την έννοια της φρόνησης δεν μπορεί παρά να περιορίζεται σε ορισμένους μόνον ανθρώπους: «Συχνά μεν αναφέρει τον νου ως το αίτιο αυτού που είναι καλό και σωστό, άλλοτε δε ότι αυτός είναι η ψυχή. Γιατί ενυπάρχει σε όλα τα ζωντανά όντα, μεγάλα και μικρά, άξια και πιο ταπεινά. Ωστόσο, ο λεγόμενος νους με την έννοια της φρόνησης δεν φαίνεται να βρίσκεται σε όλα τα έμβια όντα, αλλά και ούτε σε όλους τους ανθρώπους^{59A100}». Ενώ ο νους εξακολουθεί να ενυπάρχει και να ελέγχει όλα τα ζωντανά όντα, η καθοριστική επενέργειά του επί της κοσμικής ανόργανης ύλης συνετελέσθη μόνο μία φορά, στην απαρχή της δημιουργίας:
- (β) Ο νους, αυτή η μοναδική πνευματική δρώσα οντότητα, θα είναι η εξωτερική κινητήρια δύναμη που θα δώσει στην έως τότε ακίνητη, αρχέγονη μάζα την πρώτη περιστροφική κίνηση: «Όντας όλα τα πράγματα μαζί και ασάλευτα, ο κοσμοποιός νους προκάλεσε σε αυτά την κίνηση θέλοντας να διαφοροποιήσει τα είδη^{59A45}». Στη συνέχεια, «και όταν ο νους έδωσε την εναρκτήρια κίνηση, αποχωρίστηκε από όλα όσα κινούνταν, και όλα όσα κίνησε ο νους, όλα αυτά διαχωρίστηκαν μεταξύ τους^{59B13}». Η μετέπειτα εξελικτική πορεία του κόσμου διέπεται πλέον από καθαρά φυσικά αίτια, χωρίς την παρέμβαση του νου. Αλλά η φαινομενική απουσία του νου από τη μετέπειτα φυσική εξέλιξη δεν σημαίνει ότι αυτή είναι άσκοπη και ανεξέλεγκτη. Απεναντίας: Η αρχική επέμβαση του παντογνώστη νου υπήρξε καθοριστική για ολόκληρη τη μετέπειτα εξελικτική πορεία του κόσμου: «*Πάντα έγνω νοῦς· καί όποια έμελλεν έσεσθαι καί όποια ήν, άσσα νῦν μή έστι, καί όσα νῦν έστι καί όποια έσται, πάντα διεκόσμησε νοῦς*^{59B12}», όλα τα εγνώριζε ο νους· και όλα όσα έμελλε να γίνουν, και όσα υπήρξαν, και όσα τώρα δεν υπάρχουν, και όσα τώρα υπάρχουν και όσα θα υπάρξουν, όλα τα τακτοποίησε και διευθέτησε ο νους. Ο νους ενεργεί, επομένως, βάσει ενός προκαθορισμένου σκοπού: Να επιφέρει τάξη στο σύμπαν, να το κάνει εύτακτο, έναν «κόσμον». Προσδίδοντας ο Αναξαγόρας στον νου αυτόν τον συγκεκριμένο σκοπό τού «*διακοσμεῖν*», θα είναι ο πρώτος που θα εισαγάγει την τελεολογική θεώρηση του κόσμου. Ο αναξαγόρειος νους δεν είναι, επομένως, μόνον το «*πρωτον κινουν*», αλλά είναι συγχρόνως και η τελεολογική αρχή που δίνει σκοπό και νόημα στην αρχική κίνηση. Ο νους είναι η ποιούσα αιτία που τακτοποίησε και διευθέτησε τα πάντα, «*τό ποιουν αίτιον, τό πάντα διαταξάμενον*^{59A46}».

⁷ Αριστοτέλης, Μετά τά Φυσικά, 984b17.

Οι ιδιότητες του «νοῦ» είναι:

- «Ἄπειρος^{59B12}», τόσο χρονικά, «αἰεὶ ἐστὶ^{59B14}», αἰώνιος, όσο και χωρικά, καθώς βρίσκεται εκεί όπου είναι όλα τα «ἄπειρα σε πλήθος και μικρότητα^{59B1}» πράγματα.
- Αυτοκυρίαρχος, «αὐτοκρατές^{59B12}».
- Αμιγής, «με τίποτε δεν είναι αναμειγμένος^{59B12}». Γιατί, αν ήταν αναμειγμένος, «τα πράγματα που θα ήταν αναμειγμένα με αυτόν θα τον εμπόδιζαν, έτσι ώστε δεν θα μπορούσε να ελέγχει κανένα πράγμα με τον ίδιο τρόπο που τα ελέγχει τώρα που είναι μόνος με τον εαυτό του^{59B12}».
- Ολομόναχος αυτός με τον εαυτό του, «μόνος αὐτός ἐπ' ἑωυτοῦ ἐστὶν^{59B12}».
- «Το λεπτότερο και καθαρότερο από όλα τα πράγματα^{59B12}», ένας χαρακτηρισμός που αν δεν υπονοεί ακριβώς το ἄυλο - έννοια ακόμη άγνωστη - βρίσκεται σε σαφή αντιδιαστολή προς καθετί υλικό, διατηρώντας ακόμη μόνον τη χωρική έκταση.
- Παντογνώστης, «πάντα ἔγνω νοῦς^{59B12}».
- Παντοδύναμος, «ισχύει μέγιστόν^{59B12}».
- Ομοιογενής, «νοῦς δέ πᾶς ὁμοίος ἐστὶ^{59B12}».

«Πουθενά στα σωζόμενα αποσπάσματα», παρατηρεῖ ο W.K.C. Guthrie, «δεν αναφέρεται (ο νους) ως θεός, αλλά αυτό μπορεί να είναι τυχαίο και είναι, αδύνατον ο Αναξαγόρας να μην τον είχε συλλάβει ως “θεῖον”»⁸.

Κοσμογονία Η δημιουργία και εξέλιξη του σύμπαντος -σε αντίθεση προς τον “κοσμικό κύκλο” του Εμπεδοκλέους- χαρακτηρίζεται από μια γραμμική κατεύθυνση μέσα στον χρόνο. Καθώς όλα ήταν μαζί και ακίνητα για ἄπειρο χρόνο, ἵο νους εισήγαγε την κίνηση και τα διαχώρισε, «ὁμοῦ πάντων ὄντων καὶ ἡρεμούντων τὸν ἄπειρον χρόνον, κίνησιν ἐμποιῆσαι τὸν νοῦν καὶ διακρίνα»⁹. Την πρωταρχική κατάσταση αποτελεί ένα συμπαγές, αδρανές υλικό μίγμα όλων των πραγμάτων: «Όλα τα πράγματα ήταν μαζί, ἄπειρα και ως προς το πλήθος και ως προς τη μικροσκοπικότητα· γιατί, και το μικρό ήταν ἄπειρο. Και καθώς όλα ήταν μαζί, κανένα δεν διακρινόταν λόγω της μικρότητας του^{59B1}». Οι δύο ακραίες, αντιθετικές υλικές καταστάσεις, ο «ἄῆρ» (= ομίχλη) και ο «αιθήρ» (= φωτιά^{59A73}) «διακατείχαν τα πάντα, ὄντας και οι δύο ἄπειροι. Διότι αυτά είναι τα μέγιστα συστατικά του συμπαντικού μίγματος, τόσο ως προς το πλήθος όσο και ως προς το μέγεθος^{59B1}». Το ζεύγος «ἄῆρ»-«αιθήρ», ομίχλη-φωτιά, εκφράζει δύο ευρύτερες αντιθετικές ομάδες: Ο «αέρας» περιλαμβάνει ὅ,τι είναι πυκνό, ψυχρό, υγρό, σκοτεινό κ.λπ., ενώ ο «αιθέρας» ὅ,τι είναι αραιό, θερμό, ξηρό, φωτεινό κ.λπ. Πρόκειται για ένα κράμα «σπερμάτων ἄπειρων σε πλήθος, που δεν είχαν καμιά ομοιότητα μεταξύ τους^{59B4}», συγκείμενων από ἄπειρο αριθμό συστατικών, που, λόγω της μικρότητάς τους, δεν είναι ακόμη ευδιάκριτα. «Η ἀπειρία των συστατικών», παρατηρεῖ ο W.K.C. Guthrie, «στις ίδιες ἀνισες ἀναλογίες, σε οποιοδήποτε τμήμα της ὕλης, ὅσο μικρό αυτό και αν είναι, αποτελεί τον ακρογωνιαῖο λίθο της κοσμογονίας του, καθώς εξασφαλίζει ὅτι ακόμη και στο αρχέγονο κράμα, ἄσχετα από το πόσο μεγάλο ἢ μικρό είναι το τμήμα που παίρνουμε, ακριβώς ἡ ἔλλειψη ομοιογένειας καθιστά δυνατή τη μετέπειτα εμφάνιση διαφορῶν σε (μεγαλύτερους) ὄγκους που μπορούν να υποπέσουν στην αντίληψή μας. Η ἀποδοχή τῆς ἐπ' ἄπειρον διαιρετότητας (εάν κανείς προτιμᾷ να

⁸ Guthrie, W.K.C., A History of Greek Philosophy. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus, Vol. II, 279.

⁹ Ἀριστοτέλης, Φυσικά, 250b24.

την ονομάσει έτσι) αποτελεί τη μεγάλη ανακάλυψη, η οποία του επιτρέπει να αντικρούσει, ακόμη και να εξουδετερώσει τα όπλα του Ζήνωνος»¹⁰.

Σε αυτήν την άμορφη, ακίνητη υλική μάζα ο «νοῦς» κάποια στιγμή θα δώσει την πρώτη κίνηση. Η κίνηση αυτή θα οδηγήσει στον διαχωρισμό και στη διαφοροποίηση, «διάκρισιν». Για τον Αναξαγόρα, η πρωταρχική κίνηση του σύμπαντος παύει να αποτελεί μια αυτονόητη, εγγενή ιδιότητα } της ύλης, αλλά αποτελεί εξωτερικό παράγοντα, ο οποίος εισάγεται από τη διανοητική δύναμη του «νοῦ». Η πρώτη αυτή κίνηση εξυπηρετεί έναν μοναδικό, τελεολογικό σκοπό: την τάξη και εναρμόνιση, την «διακόσμησιν» του σύμπαντος. Η πρώτη ώθηση του νου προκαλεί μια «περιχώρησιν», μια περιδίνηση, η οποία διαρκώς αυξάνεται και επεκτείνεται σε μεγαλύτερες περιοχές. Ο «νοῦς» θα δώσει μόνο το αρχικό κινητήριο έναυσμα. Στη συνέχεια, αποσύρεται και όλη η μετέπειτα δυναμική εξέλιξη υπακούει πλέον στους δικούς της φυσικούς νόμους «Και όταν ο νους άρχισε την κίνηση, από όλα όσα κινούνταν αποχωρίσθηκε. Και ό,τι εκίνησε ο νους, αυτό όλο διαφοροποιήθηκε. Και καθώς τα πράγματα κινούνταν και διαφοροποιούνταν, η περιστροφική κίνηση αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον διαχωρισμό^{59B13}... Έτσι αυτά και περιστρέφονταν και διαχωρίζονταν, λόγω της ορμής και της ταχύτητας. Και η ταχύτητα παράγει δύναμη. Η δε ταχύτητά τους δεν μοιάζει με την ταχύτητα κανενός από τα πράγματα που υπάρχουν σήμερα μεταξύ των ανθρώπων, αλλά είναι πολλαπλάσια μεγαλύτερη...^{59B9}».

Στην αρχή «ο αέρας και ο αιθέρας αποχωρίζονται από την περιβάλλουσα μάζα, που είναι άπειρη σε πλήθος^{59B2}... Και άρχισε να περιστρέφεται πρώτα από μια μικρή περιοχή, η περιστροφή όμως επεκτείνεται περισσότερο και θα επεκτείνεται ακόμη περισσότερο... Και αυτή η περιστροφή προκάλεσε τον αποχωρισμό. Και αποχωρίζεται το πυκνό από το αραιό, το θερμό από το ψυχρό, το φωτεινό από το σκοτεινό και το ξηρό από το υγρό^{59B12}». Ο αποχωρισμός μέσω της στροβιλώδους κίνησης οδηγεί σε μια κλασματική συμπίκνωση, αφ' ενός μεν βάσει της αρχής ότι το όμοιο συνδέεται με το όμοιο και, αφ' ετέρου, ανάλογα με το ειδικό βάρος: «Και ο μεν νους αρχίζει την κίνηση. Και από τα σώματα, τα μεν βαριά καταλαμβάνουν τον κάτω χώρο (όπως είναι η γη), τα δε ελαφρά τον επάνω, όπως είναι η φωτιά, το δε νερό και ο αέρας τον ενδιάμεσο^{59A1(8)}... Όλα τα πράγματα συμμετέχουν στην κίνηση, κινούμενα από τον νου, και τα όμοια συνενώνονται. Και σε όλο το στερέωμα τα πράγματα τέθηκαν σε τάξη μέσω της κυκλικής κίνησης. Και όσα ήταν πυκνά και υγρά και σκοτεινά και ψυχρά και όλα τα βαριά σώματα συγκεντρώθηκαν στο μέσον και η στερεοποίησή τους δημιούργησε τη γη. Ενώ τα αντίθετά τους, όσα ήταν θερμά και φωτεινά και ξηρά και ελαφρά εκτινάχθηκαν μπροστά από τον αιθέρα^{59A42(2)}... Από αυτά, καθώς αποχωρίζονται, στερεοποιείται η γη· γιατί από μεν τα σύννεφα αποχωρίζεται το νερό, από δε το νερό η γη, και από τη γη στερεοποιούνται κάτω από την επίδραση του ψύχους οι πέτρες, και οι τελευταίες αποχωρίζονται περισσότερο από όσο το νερό^{59B16}». Αυτόν τον σταδιακό αποχωρισμό θα πρέπει να τον θεωρήσουμε ότι γίνεται μέσω των αντίστοιχων «σπερμάτων», στα οποία ποσοτικά επικρατεί, αναλόγως, το “πυκνό”, το “υγρό”, το “φωτεινό” κ.λπ. και τα οποία, λόγω της έλξης του ομοίου από το όμοιο, συνενώνονται σε μεγαλύτερα συσσωματώματα. Καθοριστικό ρόλο στον κλασματικό διαχωρισμό παίζει η περιδίνηση: «Ο περιβάλλον αιθέρας, όντας πύρινος στην πραγματική του φύση, ανάρπασε λόγω της έντασης της περιδίνησης λίθους από τη γη και πυρακτώνοντάς τους τους μετέτρεψε σε άστρα^{59A71}». Σε όλη αυτήν τη σταδιακή δημιουργία του σύμπαντος, ο νους έδωσε την εναρ-

¹⁰ Guthrie, W.K.C., A History of Greek Philosophy. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus, Vol.II, 298.

κτήρια κίνηση, μετά όμως όλα εξελίχθηκαν βάσει φυσικών νόμων και δυνάμεων που διέπουν τον φυσικό κόσμο.

Οι γνώμες δίστανται ως προς το κατά πόσον ο Αναξαγόρας πρέσβευε την ύπαρξη ενός ή άπειρων κόσμων, όμοιων με τον δικό μας. Ορισμένοι σχολιαστές τον κατατάσσουν σε εκείνους που πίστευαν σε έναν μόνο κόσμο. Υπάρχει όμως ένα απόσπασμά του το οποίο αναφέρεται και σε “άλλους κόσμους”: «Αυτά λοιπόν ανέφερα σχετικά με τον αποχωρισμό, ότι δηλαδή αυτός δεν συντελέσθηκε μόνο σε εμάς, αλλά και αλλού^{59B4}». Αυτό το “αλλού” μπορεί να υποδηλώνει άλλα μέρη της Γης ή άλλους πλανήτες. Θα μπορούσε όμως - αν εξετάσει κανείς τη φράση αυστηρά γραμματικά - να αποτελούσε απλώς ένα “νοερό πείραμα” (Gedankenexperiment¹¹). Άλλωστε, σε ένα άλλο σωζόμενο απόσπασμα αναφέρεται «τῶ ἐνὶ κόσμῳ^{59B8}», σε αυτόν τον έναν κόσμο. Το συμπέρασμα είναι, κατά την προσεκτική άποψη του Σμπλικίου, ότι «αυτά, είτε έχουν έτσι είτε αλλιώς, αξίζει να διερευνηθούν^{59B4}».

Κοσμολογία

Ο Αναξαγόρας θα προσπαθήσει με πνεύμα διεισδυτικό, επαγωγικό, ορθολογικό και ανεπηρέαστο από θρησκευτικές προκαταλήψεις να δώσει μια περιγραφή του κόσμου και των φυσικών φαινομένων. Η κοσμολογία του, αν και επηρεασμένη από τη θεωρία του Αναξιμανούς, περιέχει πλήθος νέων επιστημονικών στοιχείων, τα οποία στην εποχή του ήταν επόμενο να θεωρηθούν πρωτοποριακά και, για τις λαϊκές, θρησκόληπτες τάξεις των Αθηναίων, ασεβή.

«Η γη έχει επίπεδο σχήμα και παραμένει μετέωρη λόγω του μεγέθους της και της μη ύπαρξης κενού και διότι ο αέρας, όντας πάρα πολύ ισχυρός, υποβαστάζει τη γη. Ως προς το υγρό στοιχείο επάνω στη γη (θεωρεί) ότι η μεν θάλασσα προέκυψε από τα υπόγεια νερά, τα οποία καθώς εξατμίστηκαν δημιούργησαν όλα όσα εμφανίστηκαν, και από τα ποτάμια που χύνονται σε αυτήν. Τα δε ποτάμια σχηματίζονται και από τη βροχή και από τα υπόγεια νερά. Γιατί η γη είναι κοίλη και στα κοιλάματα της περιέχει νερό^{59 A42(3-5)}». Θα δώσει πρώτος την ορθή ερμηνεία των ετήσιων πλημμυρών του Νείλου, υποστηρίζοντας ότι «ο Νείλος φουσκώνει το καλοκαίρι, διότι κατεβαίνουν σε αυτόν νερά από χιόνια (που λειώνουν) στα νότια (Αιθιοπία)^{59A42(5)}». Η θάλασσα είναι αλμυρή, διότι «από το λιμνάζον υγρό, που κατακαίεται από την περιφορά του ήλιου, το πιο πτητικό μέρος του εξατμίζεται και το υπόλοιπο παραμένει ως πηγή αλμύρας και πικράδας... το νερό που διηθείται μέσω της γης και την εκπλύνει καθίσταται αλμυρό, καθώς η γη περιέχει τέτοιους (αλμυρούς, νιτρώδεις και όξινους) χυμούς^{59A90}».

Προφανώς επηρεασμένος από τον μεγάλο μετεωρίτη που έπεσε, όταν ήταν νέος στους Αιγός Ποταμούς, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «ο ήλιος, η σελήνη και όλα τα άστρα είναι πυρακτωμένες πέτρες, που τις συμπαρασύρει η περιστροφική κίνηση του αιθέρα. Κάτω από τα άστρα υπάρχουν μερικά αόρατα σε εμάς σώματα, τα οποία περιφέρονται μαζί με τον ήλιο και τη σελήνη. Δεν αισθανόμαστε τη θερμότητα των άστρων, διότι είναι σε μεγάλη απόσταση από τη γη. Ακόμη δεν είναι τόσο θερμά όσο ο ήλιος, διότι βρίσκονται σε ψυχρότερη περιοχή (του διαστήματος). Η σελήνη βρίσκεται κάτω από τον ήλιο και είναι πλησιέστερη σ' εμάς. Ο ήλιος ξεπερνάει σε μέγεθος την Πελοπόννησο. Η σελήνη δεν έχει δικό της φως αλλά παίρνει από τον ήλιο. Η περιφορά των αστερών γίνεται κάτω από τη γη. Οι σεληνιακές εκλείψεις οφείλονται στην παρεμβολή της γης και καμιά φορά και των σωμάτων που βρίσκονται κάτω από τη σελήνη. Οι ηλιακές εκλείψεις πάλι κατά τις νοσημνίες οφείλονται στην παρεμβολή της σελήνης^{59A42(6-9)}». Έτσι προκύπτει ότι ο Αναξαγόρας «υ-

¹¹ Frankel, H., Wege und Formen fruhgriechischen Denkens, 289.

πήρξε ο πρώτος που καθόρισε τα των εκλείψεων και φωτισμών (του ηλίου και της σελήνης). Και υποστήριξε ότι η σελήνη είναι από χόμα και υπάρχουν σε αυτήν πεδιάδες και φαράγγια. Ο δε γαλαξίας ήταν ανάκλαση του φωτός των αστερών που δεν φωτίζονταν από τον ήλιο^{59A42(10)}». Όπως παρατηρεί ο W.K.C. Guthrie, «αυτό αποτελούσε μια ευφυή εικασία ότι η φωτεινή λωρίδα στην πραγματικότητα αποτελείται από μυριάδες μεμονωμένων αστερών»¹². Παράλληλα θα υποστηρίξει ότι «οι καλούμενοι διάττοντες αστέρες πέφτουν από τον αιθέρα σαν σπινθήρες· γι' αυτό και παρευθύν σβήνονται^{59A82}.... Οι δε κομήτες είναι συσπείρωση πλανητών που εκβάλλουν φλόγες. Τα δε άστρα στην αρχή περιφέρονταν κυκλικά σε θόλο, ώστε ο πάντοτε ορατός (βόρειος) πόλος βρισκόταν κατακόρυφα πάνω στη γη, αλλά αργότερα έλαβε κλίση^{59A1(9)}».

Με τον ίδιο ορθολογικό τρόπο θα επιχειρήσει να εξηγήσει γήινα φυσικά φαινόμενα: «Οι άνεμοι προκαλούνται από την αραιώση του αέρα από τον ήλιο... βροντές και αστραπές από την πρόσκρουση της θερμότητας επάνω στα σύννεφα. Οι δε σεισμοί προέρχονται από την πρόσκρουση του αέρα επάνω με τον αέρα κάτω από τη γη. Διότι καθώς αυτός κινείται προκαλεί κλυδωνισμό της γης που υποβαστάζεται από αυτόν^{59A42(1)}». Το χαλάζι δημιουργείται «όταν το νέφος απωθείται προς τα επάνω, σε τόπο περισσότερο ψυχρό, καθώς δεν φθάνουν εκεί οι ανακλώμενες από τη γη ακτίνες του ηλίου. Ερχόμενο εκεί το νερό παγώνει. Γι' αυτό και θύελλες με χαλάζι είναι πιο συχνές το καλοκαίρι σε θερμά μέρη, διότι η θερμότητα αναγκάζει τα σύννεφα να ανεβούν ακόμη περισσότερο από τη γη^{59A85}... Ουράνιο τόξο ονομάζουμε την ανάκλαση του ηλίου στα σύννεφα. Αποτελεί σημάδι καταιγίδας. Γιατί το νερό που περιέχει το σύννεφο προκαλεί άνεμο ή βροχή^{59B19}».

Με αυτόν τον αυστηρά ορθολογικό τρόπο που βασίζεται τόσο στην οξεία παρατήρηση όσο και στην επαγωγική εξαγωγή συμπερασμάτων δεν είναι να απορεί κανείς πώς το συνηθισμένο ακόμη σε θρησκευτικές προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες πνεύμα των Αθηναίων θα τους οδηγήσει να θεωρήσουν και, στη συνέχεια, να καταδικάσουν τον Αναξαγόρα ως άθεο.

Ζωογονία

«Τα ζώα γεννήθηκαν αρχικά στο υγρό στοιχείο και, στη συνέχεια, το ένα από το άλλο^{59A42(12)}... Ο αέρας περιέχει σπέρματα από όλα τα πράγματα και τα σπέρματα, κατακρημιζόμενα με τη βροχή, γεννούν τα φυτά^{59A117}». Η θεωρία αυτή του Αναξαγόρα, σύμφωνα με την οποία η ζωή πρωτοδημιουργήθηκε πάνω στη Γη από σπέρματα που προέρχονται από τον υγρό αέρα, αποτελεί ίσως τον μακρινό απόηχο της αρχέγονης λαϊκής αντίληψης ότι η βροχή που πέφτει από τον ουρανό γονιμοποιεί τη γη, δημιουργώντας έτσι ζωή. Ακόμη και το φυτό είναι ένα «ζώο στειρωμένο στη γη^{59A116}».

«Καί ὅσα γε ψυχὴν ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατεῖ^{59B12}», ο νους ελέγχει όλα τα έμψυχα, τόσο τα μεγαλύτερα όσο και τα μικρότερα. Αυτός αποτελεί το χαρακτηριστικό της ζωής και ενυπάρχει σε όλα τα έμβια όντα, καθώς είναι ακριβώς εκείνος που τα διακρίνει από τον άψυχο, υλικό κόσμο, ο οποίος στερείται του νου. Όπως είδαμε ήδη, ο νους φαίνεται ότι ταυτίζεται, σε τελευταία ανάλυση, με την ίδια την ψυχή: «Αυτός είναι η ψυχή. Γιατί ενυπάρχει σε όλα τα ζωντανά όντα, μεγάλα και μικρά, άξια και πιο ταπεινά. Ο λεγόμενος όμως νους με την έννοια της φρόνησης δεν φαίνεται να βρίσκεται σε όλα τα έμβια όντα, αλλά και ούτε σε όλους τους ανθρώπους^{59A100}... Η φρόνη-

¹² Guthrie, W.K.C., A History of Greek Philosophy. The Presocratic tradition from Parmenides to Democritus, Vol.II, 309.

ση του νου δεν βρίσκεται σε όλους τους ανθρώπους όχι γιατί δεν έχουν τη νοητή ουσία, αλλά γιατί δεν την χρησιμοποιούν πάντοτε^{59A10f1}... Σε όλα αυτά (δηλαδή σε δύναμη και ταχύτητα) υστερούμε των ζώων, και μόνο χρησιμοποιώντας τη δική μας πείρα και μνημονικό και φρόνηση και δεξιοτεχνία τριγύμνε και αρμέγουμε και αποκομίζουμε και μεταφέρουμε συναθροίζοντας⁵⁹⁸²¹¹¹». Ούτε πιστεύει ότι οι άνθρωποι είναι πιο γνωστικοί από τα ζώα, γιατί έχουν περισσότερο νου: «Ο νους ενυπάρχει εξ ίσου σε όλα τα ζώα^{60A4(6)}». Τη νοητική υπεροχή του ανθρώπου την αποδίδει στη σωματική του διάπλαση και κυρίως στο γεγονός ότι έχει χέρια. Στο σημείο αυτό θα εστιάσει αργότερα την πολεμική του ο Αριστοτέλης, ο οποίος βλέπει τον κόσμο από τελεολογική σκοπιά: Θα επιτεθεί κατά του Αναξαγόρα, ο οποίος «ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι ο πιο συνετός από τα ζώα, διότι έχει χέρια. Αντίθετα, λογικό είναι ότι (ο άνθρωπος) απέκτησε χέρια ακριβώς επειδή είναι ο πιο συνετός. Γιατί τα χέρια αποτελούν εργαλείο και η φύση - όπως κάθε συνετός άνθρωπος - παραχωρεί πάντοτε κάθε εργαλείο σε αυτόν που είναι ικανός να το χρησιμοποιήσει^{59A102}». Η αναξαγόρεια θέση επιβεβαιώνεται από τη σημερινή επιστήμη: «Ειδικότερα το χέρι», παρατηρεί ο γνωστός νευρολόγος J. Eccles, «έδωσε στους ανθρώπιδες υπεροχή κατά την εξέλιξη και, κατά συνέπεια, βελτιώνονταν συνεχώς, φυσικά μέσω του νευρολογικού μηχανισμού»¹³.

Φυσιολογία

Η ιδιοφυής θεωρία του περί αισθήσεων αποτελεί ένα ακόμη δείγμα της οξυδέρκειας του Αναξαγόρα. Η αίσθηση δημιουργείται από τα αντίθετα και εκδηλώνεται με έναν ερεθισμό ή ενόχληση: «Ο Αναξαγόρας υποστηρίζει ότι η αίσθηση προκαλείται από τα αντίθετα, γιατί το όμοιο παραμένει αναισθητο απέναντι στο όμοιο. Και επιχειρεί να απαριθμήσει λεπτομερώς κάθε αίσθηση. Η όραση (προκαλείται) από την εμφάνιση (του ειδώλου) στην κόρη του οφθαλμού, αλλά δεν εμφανίζεται ό,τι έχει όμοιο χρώμα, αλλά ό,τι έχει διαφορετικό... Κατά τον ίδιο τρόπο αποφαίνεται και για την αφή και τη γεύση. Αυτό που είναι εξ ίσου θερμό ή ψυχρό με εμάς ούτε μας θερμαίνει ούτε μας κρυώνει όταν μας πλησιάζει, ούτε μπορούμε να διακρίνουμε το γλυκό και το ξινό από τα όμοιά τους, αλλά αναγνωρίζουμε το ψυχρό σε σύγκριση με το θερμό, το πόσιμο νερό σε σύγκριση με το αλμυρό, το ξινό σε σύγκριση με το γλυκό, ανάλογα με την έλλειψη του καθενός. Γιατί όλα υπάρχουν ήδη μέσα μας. Το ίδιο και η όσφρηση και η ακοή, η μεν πρώτη συγχρόνως με την αναπνοή, η δε δεύτερη με τη διείδυση του ήχου μέχρι τον εγκέφαλο, καθώς το οστό που τον περιβάλλει είναι κοίλο και επάνω σε αυτό προσπίπτει ο ήχος. Κάθε αίσθηση συνοδεύεται από ενόχληση, πράγμα που φαίνεται να είναι συνεπακόλουθο της αρχικής υπόθεσης. Γιατί η επαφή με καθετί ανόμοιο προκαλεί πόνο. Αυτό είναι φανερό στην περίπτωση μεγάλης χρονικής διάρκειας ή υπερέντασης των αισθήσεων. Και τα φωτεινά χρώματα και οι υπερβολικοί θόρυβοι προξενούν ενόχληση και δεν μπορούμε επί πολύ χρόνο να τα υπομείνουμε^{59A92(27-29)}». Ακόμη και τα φυτά αισθάνονται ευχαρίστηση και πόνο σε σχέση με το μέγεθος και την πτώση των φύλλων τους^{59A117}. Η αντίθεση, για να γίνει αισθητή, πρέπει να είναι σημαντική: Ο Αναξαγόρας θα το αποδείξει αυτό με το εξής πείραμα: «Εάν πάρουμε δύο χρώματα, μαύρο και λευκό, και χύσουμε το ένα σταγόνα-σταγόνα μέσα στο άλλο, η όρασή μας δεν θα μπορέσει να διακρίνει τις ελάχιστες μεταβολές, παρ' όλο που στην πραγματικότητα υπάρχουν⁵⁹³²¹». Αυτό το πείραμα αποτελεί και την πρώτη σαφή απόδειξη του περιορισμού της διακριτικής ικανότητας του ανθρώπου πέρα από ορισμένα φυσικά όρια του μικροκό-

¹³ Eccles, H.J., Evolution of the Brain, Creation of the Self xiii.

σμου. Ο Αναξαγόρας συνάγει, επομένως, αβίαστα το συμπέρασμα ότι «λόγω της αδυναμίας (των αισθήσεων) δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε την αλήθεια^{59B21}». Μόνον ο νους «πάντα ἔγνω»^{59B12}», γνωρίζει την αληθινή σύσταση και υπόσταση όλων των πραγμάτων. Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται απλώς αυτό που αισθητά υπερσχύει. Αυτά που υποπίπτουν στην ανθρώπινη αντίληψη δεν αποτελούν την ἔσχατη αλήθεια, παρά μόνο μία φαινομενική όψη της αφανέρωτης πραγματικότητας: «Ὀψις των ἀδηλων τα φαινόμενα^{59B21a}». Εισάγοντας ο Αναξαγόρας μια νοητική αρχή, σε αντιδιαστολή προς την Ανασκόπηση υλική ουσία, εισάγει πρώτος τον δυϊσμό, που θα αποτελέσει έκτοτε ένα από τα κύρια προβλήματα του δυτικού στοχασμού. «Θα νόμιζε κανείς», παρατηρεί ο Θεόφραστος, «ὅτι ο Αναξαγόρας θεωρεί τις μεν υλικές αρχές ἀπειρες, ενώ της κίνησης και της γένεσης την αιτία μόνο μία, τον νου. Εάν όμως εκλάβει κανείς το μίγμα όλων των πραγμάτων ως μία και μόνη υπόσταση, ἀπειρη στη μορφή και στο μέγεθος, τότε δέχεται δύο μόνο αρχές: την ουσία του απείρου και τον νου^{59A41}». Ο δυϊσμός αυτός πνεύματος - ύλης δεν πρέπει να συγχέεται με τον δυϊσμό των Ορφικών, των Πυθαγορείων, του Εμπεδοκλέους, όπου, στον θεϊκό κόσμο των ψυχών, αντιπαρατίθεται η γεμάτη αθλιότητα και αδυναμίες θνητή φύση του υλικού κόσμου.

«Από την υποτίμηση αυτή του σωματικού κόσμου δεν βρίσκουμε κανένα ίχνος του Αναξαγόρα», παρατηρούν οι E. Zeller και W. Nestle. «Η ματιά του σταματάει με τον ίδιο θαυμασμό στις τροχιές των αστερών, όπως και στην κατασκευή του ανθρώπινου και του ζωικού σώματος. Και ο νους, όσο και αν είναι μόνον για τον εαυτό του και με τίποτε δεν αναμιγνύεται, ανήκει ωστόσο σαν κινητική και κανονιστική δύναμη στενότερα στο σύνολο του κόσμου και ενεργεί ως ψυχή και λογικό στα ἔμψυχα»¹⁴. Ο Αναξαγόρας αποβάλλει πλέον κάθε ίχνος μυστικισμού και αντιμετωπίζει με νηφάλια, ορθολογική σκέψη το πρόβλημα της δημιουργίας και εξέλιξης του σύμπαντος. Θα είναι ο πρώτος που θα παρουσιάσει το πνευματικό στοιχείο στη θεώρηση του κόσμου και από την άποψη αυτή δίκαια χαρακτηρίζεται ως ο θεμελιωτής της “μεταφυσικής του πνεύματος”¹⁵.

Σε αντίθεση με τους άλλους Προσωκρατικούς, ο Αναξαγόρας «πρώτος μεταξύ όλων δεν ὀρισε την τύχη ούτε την αναγκαιότητα ως αρχή τῆς αρμονικής διάταξης του σύμπαντος, αλλά τον καθαρὸ και αμιγῆ νου^{59A15}». Ο Αναξαγόρας δεν θα δεχθεί την άποψη άλλων Προσωκρατικών ὅτι η πρωταρχική διαφοροποίηση της ύλης είναι ἀπόρροια κάποιας μηχανικής διεργασίας ή ποιοτικής μεταλλαγής. Κατ’ αυτόν, την πρώτη κίνηση και τον διαχωρισμό της αρχέτυπης υλικής ουσίας τα προκάλεσε μια εξωτερική, πνευματική δύναμη, ο νους, ο οποίος -σε αντίθεση με τις δύο εξωτερικές δυνάμεις Φιλότητας-Νείκους του Εμπεδοκλέους - ενήργησε βάσει ενός προκαθορισμένου σκοπού: Να «διακρίνει»-διαφοροποιήσει την μέχρι τότε χαώδη, ομογενή μάζα και να «διακοσμήσει»-επιφέρει τάξη και αρμονία στο σύμπαν. Θέτοντας ἕναν σκοπό, ἕνα «τέλος» στη δημιουργία και εξέλιξη του κόσμου, εισάγει πρώτος την “τελεολογική αρχή” στη δυτική σκέψη. Για να είμαστε ακριβείς, η αρχή του Αναξαγόρα δεν είναι “τελεολογική”, αλλά “ευταξιολογική”¹⁶. και δεδομένου ὅτι αυτή είναι νοητική και βρίσκεται πέραν του επιστητού κόσμου, είναι μια “υ-

¹⁴ Zeller, E.-Nestle, W., Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 81.

¹⁵ Mansfeld, J., Die Vorsokratiker, 493.

¹⁶ Η διαφορά μεταξύ “τελεολογίας” και “ευταξιολογίας”, που διέκρινε πρώτος ο Αμερικανός φιλόσοφος G. Hicks, ἔγκειται στο ὅτι η μεν “τελεολογία” θεωρεί ὅτι η υπάρχουσα κοσμική τάξη εξυπηρετεί ἕναν τελικό σκοπό (π.χ. την εξέλιξη του σύμπαντος στον καλύτερο δυνατό κόσμο), ενώ η “ευταξιολογία” δεν ενδιαφέρεται για κάποιον τελικό σκοπό, αλλά απλώς θεωρεί ὅτι η ευταξία του σύμπαντος δεν είναι τυχαία ούτε φυσικῶς αιτιοκρατική, αλλά οφείλεται σε ἕνα προκαθορισμένο σχέδιο μιας νοητικής αρχῆς [Hicks, G., A Critique of Design Arguments].

περβατική, απρόσωπη, χυδαιολογική αρχή”. Κατά τον Αναξαγόρα, ο νους σχεδίασε και επέβαλε την ευταξία -χωρίς να αποβλέπει η τάξη αυτή σε κάποιον άλλο τελικό σκοπό- και μετά την πρώτη ώθηση άφησε την όλη κοσμική πορεία να εξελιχθεί σύμφωνα με καθαρά φυσικούς, αιτιοκρατικούς νόμους. «Το ότι (ο Αναξαγόρας) για τις αιτίες διαφόρων γεγονότων δεν κάνει χρήση του νου, αλλά (χρησιμοποιεί) μόνο υλιστικές εξηγήσεις, είναι στην πραγματικότητα η σωστή μέθοδος για τη σπουδή της φύσης»¹⁷.

Η νέα αυτή “τελεολογική” θεώρηση που εισάγει ο Αναξαγόρας θα οδηγήσει σε γόνιμους δρόμους τη δυτική φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, η οποία, από τότε και μέχρι σήμερα, κινείται μεταξύ των δύο πόλων, του αιτιοκρατικού (τα πάντα ερμηνεύονται με φυσικά αίτια) και του τελεολογικού (τα πάντα διέπονται από τελικά αίτια, τα οποία κάνουν χρήση και φυσικών, αιτιοκρατικών μέσων). Στη δεύτερη περίπτωση υπάρχει μια σκοπιμότης στον κόσμο, η οποία, ανάλογα με τη φύση της, οδηγεί σε τρεις βασικές, εναλλακτικές αρχές:

[α] Την “ευταξιολογική αρχή”:

Υπάρχει ένας κατευθυντήριο σκοπός που εξασφαλίζει τη συμπαντική τάξη.

[β] Την “υπερβατική (transcendent) τελεολογική αρχή”, προσωπική ή απρόσωπη:

Η κοσμική εξέλιξη προκαθορίζεται από έναν τελικό σκοπό που τίθεται από μίαν πέρα του επιστητού κόσμου, άυλη -προσωπική ή νοητική- αρχή.

[γ] Την “ενυπάρχουσα (immanent) τελεολογική αρχή”:

Ο τελικός σκοπός δεν υπαγορεύεται εξωτερικώς, αλλά ενυπάρχει στην ύλη.

Ένας από τους πρώτους που θα απορρίψει την “ευταξιολογική” αρχή του Αναξαγόρα θα είναι ο Δημόκριτος, ο οποίος θα αναπτύξει μια αυστηρώς αιτιοκρατική φυσική θεωρία. Ο σύγχρονός του Διογένης ο Απολλωνιάτης -ο οποίος μαζί με τον μαθητή του Αναξαγόρα Αρχέλαο θεωρούνται οι εκλαϊκευτές της διδασκαλίας του- θεωρεί ότι «εκείνο που έχει φρόνηση είναι αυτό που οι άνθρωποι ονομάζουν αέρα, και αυτό κυβερνά τους πάντες και εξουσιάζει τα πάντα. Διότι ακριβώς αυτό είμαι της γνώμης ότι είναι θεός^{64B5}». Η “ευταξιολογική” αρχή του Αναξαγόρα παίρνει εδώ τη μορφή της “τελεολογικής” αρχής, καθώς τελικός στόχος της κοσμικής νόησης είναι η «διαμόρφωση του κόσμου κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο^{64B3}».

Ο Πλάτων θα είναι ο θεμελιωτής της “υπερβατικής τελεολογίας”: «Υπάρχει ἕνα ἀντικειμενικῶς ὑπαρκτό βασίλειο τῶν ιδεῶν, εἰς τό ὅποιο ἀναφέρονται διά τῆς “μετοχῆς” τὰ ὄντα καί διά τῆς “ἀναμνήσεως” οἱ ἴψυχές... Τά ὄντα ἔχουν τήν τάση νά λάβουν τή μορφή τῶν ιδεῶν... (οἱ ὅποιες) ἐν σχέσει μέ τὰ ὄντα ἐμφανίζονται ὡς ιδανικά τέρματα καί ἀποκορυφώσεις τελειότητος, εἰς τὰ ὅποια οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νά φθάσουν τὰ συγκεκριμένα ὄντα...»¹⁸. Το βασίλειο των ιδεών αποτελεί μίαν απρόσωπη, υπερβατική τελεολογική αρχή. Ο Πλάτων στην κοσμογονία του θεωρεί ότι ο Δημιουργός, αποβλέποντας στις ιδέες, δημιουργεί τον κόσμο «ἐκ τοῦ νοῦ καί ἐκ τῆς ἀνάγκης». «Ἡ τελεολογική τάξις προέρχεται ἀπό τόν νοῦν, ἡ δέ μηχανική αἰτιότης, “τό ἀναγκαῖον”, προέρχεται ἐκ τῆς τυφλῆς ἀντιστάσεως τῆς ὕλης»¹⁹.

Αντίθετα, ο Αριστοτέλης θα εισαγάγει την “ενυπάρχουσα τελεολογική αρχή”. Κατ’ αυτόν, η κοσμική τελεολογική τάση δεν είναι συνειδητή και υπερβατική, αλλά ενυπάρχει

¹⁷ Σιμπλίκιος, Ὑπόμνημα εἰς τήν Ἀριστοτέλους, “Φυσικήν Ἀκρόασιν”, 177.10.

¹⁸ Γεωργούλης, Κ., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, τόμ. Α', 185.

¹⁹ Γεωργούλης, Κ., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, τόμ. Α', 216.

στην ίδια την ύλη. Η ύλη βρίσκεται αρχικά σε μια κατάσταση απλής δυνατότητας, «δυνάμει ον». Σε αυτήν ενυπάρχει μια εσωτερική προς τον τελικό σκοπό παρωθούσα δύναμη, η «έντελέχεια», η οποία πραγματώνει την ύλη σε «ένεργεια ὄν», προσδίδοντάς της το πρότυπο σχέδιο, το «είδος», προς το οποίο στόχευε. «Ανήκει στην ίδια την επιστήμη να γνωρίζει... την τελική αιτία και τον σκοπό της και όσα υπάρχουν λόγω αυτών. Η φύση είναι σκοπός και τελική αιτία... Δεν αποτελεί κάθε τέλος σκοπό, αλλά μόνο το τέλος που είναι το πιο καλό και τέλειο»²⁰. Ο Αριστοτέλης θα γίνει ο κύριος υποστηρικτής της τελεολογικής θεώρησης του κόσμου²¹, η οποία θα επιβληθεί για τα επόμενα δύο χιλιάδες περίπου χρόνια, θέτοντας στην αφάνεια τον αιτιοκρατικό κόσμο των Προσωκρατικών. Στα πλαίσια της σχολαστικής σύνθεσης της αριστοτελικής φιλοσοφίας με τη χριστιανική θρησκεία, η κοσμική σκοπιμότης θα αναχθεί στην παντογνωσία του Θεού (D. Scotus, W. Occam)· και ο T. Aquinas, στην επονομαζόμενη πέμπτη “τελεολογική απόδειξη” περί Θεού, συνάγει την ύπαρξή του από την ενυπάρχουσα στη φύση τάξη.

Με την Αναγέννηση, τα πνεύματα αλλάζουν. Ο F. Bacon θα καταδικάσει απερίφραστα τον αριστοτελισμό και, μαζί με αυτόν, κάθε μορφή τελεολογίας, χαρακτηρίζοντας την ενασχόληση με “τελικές αιτίες” ως στείρα και άκαρπη. Ο R. Descartes θα συμφωνήσει, θεωρώντας ότι η “ευταξία” του σύμπαντος αποτελεί μια σύμφυτη ιδιότητα της ανόργανης ύλης, με την οποία εφοδιάσθηκε από τον Θεό κατά τη δημιουργία και έκτοτε διατηρείται με αυστηρά αιτιοκρατικούς, φυσικούς νόμους. Ο I. Newton επανέρχεται στην “ευταξιολογική” αρχή του Αναξαγόρα, θέτοντας όμως στη θέση του “νου” τον Θεό: Η τάξη δημιουργήθηκε αρχικά από τον Θεό και διατηρήθηκε από αυτόν μέχρι σήμερα, σύμφωνα με τους φυσικούς νόμους. Ο G. Leibniz, αντίθετα, θα συνεχίσει την αριστοτελική τελεολογική παράδοση, υποστηρίζοντας ότι ο Θεός, στην αρχή της δημιουργίας έθεσε την ευταξία στον κόσμο και έκτοτε διατηρήθηκε η παγκόσμια αυτή αρμονία, μολονότι τα επιμέρους στοιχεία δεν βρίσκονται μεταξύ τους σε αιτιώδη συνάφεια. Το γεγονός αυτό αποτελεί μια νέα απόδειξη περί της υπάρξεως του Θεού. Από τους πολλούς δυνατούς κόσμους, η επιλογή του υπάρχοντος οφείλεται στο ότι αυτός είναι “ο καλύτερος από όλους τους δυνατούς κόσμους”. Ενώ ο C. Darwin θα απορρίψει κάθε τελεολογική ερμηνεία, ο σύγχρονός του και συνθεμελιωτής της θεωρίας της φυσικής επιλογής A. Wallace ήταν πεπεισμένος ότι η ανθρώπινη νόηση μπορούσε να ερμηνευθεί μόνο με την παρέμβαση μιας κοσμικής Διάνοιας: «Ένας χριστιανός που συμφωνεί με την εξέλιξη του ανθρώπου μέσω της φυσικής επιλογής πρέπει να προσθέσει ότι ο άνθρωπος έχει πνευματικές ιδιότητες, καλές και κακές, που δεν είναι αποτέλεσμα εξέλιξης, αλλά υπερφυσικής προέλευσης»²².

Ο I. Kant θα περιορίσει την τελεολογική αρχή αποκλειστικά στον οργανικό κόσμο, θεωρώντας ότι ο ανόργανος εξηγείται απόλυτα με τους μηχανιστικούς νόμους του I. Newton. Η σκοπιμότης, εν τούτοις, δεν ενυπάρχει στην οργανική φύση, αλλά τίθεται από τον ίδιο τον άνθρωπο και, επομένως, δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην αντικειμενική αλήθεια, αλλά αποτελεί μιαν υποκειμενική κατασκευή. Ο γερμανικός ιδεαλισμός διακατέχεται από την τελεολογία. «Λόγω της απόλυτης ταυτότητας του πνεύματος μέσα μας και της φύσης έξω από εμάς», παρατηρεί ο F. Schelling, «...το σύστημα της φύσης... είναι συγχρόνως το

²⁰ Αριστοτέλης, Φυσικά, 194a25, κ.ε. «τῆς δὲ αὐτῆς ἐπιστήμης εἰδέναι... τό ὄν ἔνεκα καί τό τέλος τῆς αὐτῆς, καί ὅσα τούτων ἔνεκα. Ἡ δὲ φύσις τέλος καί οὐ ἔνεκα... Βούλεται γάρ οὐ πᾶν εἶναι τό ἔσχατον τέλος, ἀλλά τό βέλτιστον».

²¹ Θα συμπεριλάβει την “τελική αιτία” «οὐ ἢ τίνος ἔνεκα» στις τέσσερις αρχές του. Οι άλλες τρεις είναι: Η ουσία του Εἶναι, «τί ἦν εἶναι», το «ὑποκείμενον» και η μεταβολή, «ὄθεν ἢ κίνησις».

²² Παρατίθεται στο: Lack, D., Evolutionary Theory and Christian Belief. The Unresolved Conflict, 115.

σύστημα του πνεύματός μας²³... Όλες οι ενέργειες του πνεύματος κατατείνουν στο να παραστήσουν το άπειρο στο πεπερασμένο. Στόχος όλων αυτών των ενεργειών είναι η αυτοσυνειδησία...»²⁴. Κατά τον G. Hegel, η όλη τελεολογική εξέλιξη αποτελεί μια διεργασία πραγμάτωσης του ύψιστου σκοπού, της αυτοεκπλήρωσης της “ύψιστης αλήθειας”.

Στον 20ό αιώνα, το θέμα της ύπαρξης μιας “ευταξιολογικής” ή “τελεολογικής” αρχής εξακολουθεί να απασχολεί έντονα φιλοσόφους και επιστήμονες. Η ανάπτυξη νέων επιστημονικών κλάδων, όπως είναι η κυβερνητική, η πληροφορική, η γενετική, οδήγησε σε έναν μερικό περιορισμό και επαναπροσδιορισμό της τελεολογικής αρχής. Ο F. Tennant θα επανακαθορίσει βάσει νέων δεδομένων το τελεολογικό επιχείρημα περί υπάρξεως Θεού. Πολλοί, εν τούτοις (J. Monod, B. Russell, κ.ά.), θα υποστηρίζουν ότι επιστημονική γνώση δεν μπορεί να αποκτηθεί στα πλαίσια μιας τελεολογικής αρχής: «Ο κόσμος που η επιστήμη μάς παρουσιάζει να πιστέψουμε», σημειώνει ο B. Russell, «είναι τελείως άσκοπος και κενός νοήματος... Η δημιουργία του ανθρώπου, η ανάπτυξή του, οι ελπίδες και οι φόβοι του, οι έρωτες και οι πεποιθήσεις του δεν είναι τίποτε άλλο παρά η κατάληξη τυχαίων συνδυασμών ατόμων»²⁵. Η εξέλιξη της γενετικής θα θέσει στο περιθώριο τις νεοβιταλιστικές τελεολογικές αντιλήψεις των H. Bergson (“elan vital”) και H. Driesch (“Entelechie”). Ο μαρξισμός, και κυρίως ο διαλεκτικός υλισμός, θεωρεί ότι κάθε φαινομενική σκοπιμότητα στη φύση μπορεί κάλλιστα να εξηγηθεί αιτιοκρατικά. Αντίθετα, άλλοι θεωρούν ότι τελεολογικά ή ευταξιολογικά αξιώματα οδηγούν σε ορθές επιστημονικές προβλέψεις. Στον τομέα της μοριακής βιολογίας υπάρχουν ερευνητές που πιστεύουν ότι μια αυστηρά αναγωγιστική (reductionist), μηχανιστική μεθοδολογία δεν θα μπορέσει να ερμηνεύσει όλα τα σύνθετα βιολογικά φαινόμενα. Απαιτείται ένας συνδυασμός διαφόρων προσεγγίσεων, ίσως φυσικοχημικών και τελεολογικών, για την πλήρη κατανόησή τους.

Το “ευταξιολογικά” στοιχείο του Αναξαγόρα παρουσιάζει δύο σημαντικά γνωρίσματα, τα οποία χαρακτηρίζουν καίρια την αυστηρώς ορθολογική μεθοδολογία του:

- i.. Παρ’ όλο που όλες οι ιδιότητες που προσδίδει στον “νου” παραπέμπουν στο θείο²⁶, δεν θα κάνει το τελευταίο βήμα και δεν θα τον ανακηρύξει “θεό”. Είναι άξιο θαυμασμού πώς ο Αναξαγόρας, ζώντας ακόμη σε έναν περίγυρο γεμάτον από Ολύμπιους θεούς και μυστικιστικές τελεουργίες, θα αντισταθεί να ταυτίσει ρητά την κοσμοποιό νοησιακή δύναμη με τον θεό, διατηρώντας έτσι την κοσμογονία και κοσμολογία του σε αυστηρώς φυσικά, μηχανοκρατικά πλαίσια. Το πνεύμα του αποδεικνύεται έτσι “επιστημονικότερο” από πολλούς μεταγενεστέρους. Παρ’ όλα αυτά, ο Αναξαγόρας δείχνει τον δρόμο που θα ακολουθήσουν έκτοτε πολλοί επιστήμονες: την προσέγγιση προς το θείο όχι μέσω της θρησκευτικής παράδοσης, αλλά μέσω της συγκλονιστικής συνειδητοποίησης, κατά έναν καθαρά έλλογο τρόπο, της εκπληκτικής τάξης που υποκρύπτει ο φυσικός κόσμος, μιας βαθιάς αρμονίας που παραπέμπει σε έναν Δημιουργό.
- ii. Παράλληλα ο Αναξαγόρας θα δώσει μια ιδιοφυή απάντηση στο αγωνιώδες ερώτημα που θα απασχολήσει τους μετέπειτα στοχαστές, πώς δηλαδή είναι δυνατόν ο ανθρώπινος νους να μπορεί να συλλάβει τη συμπαντική τάξη. «Ποιο ιδιαίτερο προνόμιο έχει αυτή η μικρή διέγερση του μυαλού που ονομάζουμε σκέψη», διερωτάται ο D. Hume, «ώστε να μπορούμε να την κάνουμε έτσι πρότυπο ολόκληρου του σύμπαντος;»²⁷. Ο C. Darwin

²³ Schelling, F., Ideen zu einer Philosophie der Natur, Bnd. II, 56, 39.

²⁴ Schelling, F., Abh. Werke, Bnd. I, 382 κ.ε.

²⁵ Russell, B., Why I am not a Christian, 107.

²⁶ O W. Nestle τον θεωρεί για τον λόγο αυτό θεμελιωτή του “φιλοσοφικού θείσμου” [Nestle, W., Die Vorsokratiker, 47].

²⁷ Παρατίθεται στο: Barrow, J.D.-Tripler, F.J., The Anthropic Cosmological Principle, 70.

εκφράζει την ίδια αμφιβολία με συγκλονιστικά λόγια, αναγνωρίζοντας «το αδύνατον της σύλληψης του αχανούς και θαυμάσιου σύμπαντος, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου,... ως αποτέλεσμα τυφλής τύχης ή αναγκαιότητας. Όταν συλλογίζομαι έτσι, αισθάνομαι την ανάγκη να προσβλέψω προς μια Πρώτη Αιτία που έχει έναν ευφυή νου, κατά κάποιον βαθμό ανάλογο με αυτόν του ανθρώπου και δικαιούμαι να αποκαλούμαι θεϊστής. Αλλά μετά εμφανίζεται η αμφιβολία, κατά πόσον μπορεί κανείς να έχει εμπιστοσύνη στη νοημοσύνη του ανθρώπου - ο οποίος, όπως ακράδαντα πιστεύω, αναπτύχθηκε από μια νοημοσύνη τόσο χαμηλή, όσο αυτή του πιο ασήμαντου ζώου - όταν συνάγει τέτοια μεγαλειώδη συμπεράσματα»²⁸. Και ο σύγχρονος φιλόσοφος T. Kuhn θα συνοψίσει τον προβληματισμό αυτό με το καίριο ερώτημα: «Σαν τί πρέπει να είναι η φύση, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, ώστε να είναι γενικώς δυνατή η επιστήμη;... (το ερώτημα αυτό) είναι τόσο παλιό όσο η ίδια η επιστήμη· και παραμένει απάντητο»²⁹. Ο Αναξαγόρας θα είναι ο πρώτος που θα συνειδητοποιήσει το κρίσιμο αυτό ερώτημα και θα επιχειρήσει να δώσει μια ιδιοφυή απάντηση. Για να είναι δυνατή η επιστήμη για να μπορεί ο άνθρωπος να αντιλαμβάνεται την τάξη και αρμονία της φύσης, θα πρέπει τόσο η φρόνηση του ανθρώπου όσο και τ] ευταξία της οικουμένης να έχουν κοινή πηγή, τον ίδιο δημιουργό και ρυθμιστή: τον «νοῦ». Ο Αναξαγόρας θεμελιώνει έτσι μια εγγενή, πνευματική συνάφεια μεταξύ της ανθρώπινης σκέψης και της φυσικής κοσμικής τάξης, η οποία ακριβώς καθιστά την τελευταία αντιληπτή από την πρώτη, καθιστά δηλαδή δυνατή την επιστήμη.

Στα θέματα έρευνας της σύγχρονης επιστήμης περιλαμβάνεται και ένα σύνολο κάπως ασαφών - και γι' αυτό ποικιλότροπα ερμηνευόμενων - ιδεών, που έχουν ομοιότητες με την αναξαγόρεια αντίληψη περί μιας υπερβατής σχέσης μεταξύ της ανθρώπινης διάνοιας και μιας κοσμικής νοητικής αρχής. Τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα αναπτύχθηκε από μερικούς επιστήμονες διαφόρων κλάδων η “ανθρωπική κοσμολογική αρχή”, η οποία «προσφέρει έναν τρόπο συσχέτισης της νόησης και της παρατήρησης με φαινόμενα που παραδοσιακά ανήκουν στις φυσικές επιστήμες... Η ύπαρξη νοήματος είναι σημαντική, είναι μάλιστα καίρια. Δεν είναι μόνον ότι ο άνθρωπος είναι προσαρμοσμένος στο σύμπαν. Το σύμπαν είναι προσαρμοσμένο στον άνθρωπο. Μπορείτε να φαντασθείτε ένα σύμπαν στο οποίο η μία ή η άλλη από τις θεμελιώδεις αδιάστατες φυσικές σταθερές θα μεταβάλλονταν κατά μερικές εκατοστιαίες μονάδες; Ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει σε ένα τέτοιο σύμπαν. Αυτή είναι η κεντρική ιδέα της ανθρωπικής αρχής. Ένας ζωοδότης παράγων βρίσκεται στο κέντρο όλου του μηχανισμού και σχεδιασμού του κόσμου»³⁰. Η τελευταία αυτή φράση του θεωρητικού φυσικού J. Wheeler προσομοιάζει με την επισήμανση του Αναξαγόρα, δύο χιλιάδες τετρακόσια χρόνια πριν: «Όπως στα έμβια όντα, έτσι και σε ολόκληρη τη φύση ενυπάρχει νους, ως αιτία της όλης διάταξης του κόσμου»³¹.

Θα αναφερθούμε επίσης στις θέσεις δύο διαπρεπών επιστημόνων που προέρχονται από δύο τελείως διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους: Του γνωστού νευρολόγου J.C. Eccles και του θεωρητικού φυσικού R. Penrose. Ο J.C. Eccles θεωρεί ότι «οι υλιστικές λύσεις αδυνατούν να εξηγήσουν τη μοναδικότητα που βιώνουμε», καθώς «ούτε η γενετική μοναδικότητα με τη φανταστικά απίθανη λοταρία (1:10^{15.000}) ούτε οι διαφοροποιήσεις που προ-

²⁸ Darwin, F., The life and letters of Charles Darwin, Vol.I, 282.

²⁹ Kuhn, T., The Structure of Scientific Revolutions, 173

³⁰ Barrow, J.D.-Tipler, F.J., The Anthropic Cosmological Principle, 1, vii.

³¹ Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά, 984b15.

καλεί το περιβάλλον, οι οποίες δεν προσδιορίζον, αλλά απλώς διαφοροποιούν τη μοναδικότητα» μπορούν να δώσουν μια βάσιμη ερμηνεία. Ως εκ τούτου, ο Eccles είναι υποχρεωμένος «να αποδώσει τη μοναδικότητα τού Εγώ ή της ψυχής σε μια υπερφυσική, πνευματική δημιουργία³²... Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι είμαστε πνευματικά όντα με ψυχές που υπάρχουν σε έναν πνευματικό κόσμο, καθώς και υλικά όντα με σώματα και εγκέφαλο που υπάρχουν σε έναν υλικό κόσμο»³³. Ο R. Penrose, καίτοι μαθηματικός και φυσικός-κοσμολόγος, τονίζει ότι «μια επιστημονική θεώρηση του κόσμου που δεν είναι σε θέση να αντιμετωπίσει σε βάθος το πρόβλημα του συνειδητού νου δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης. Η συνείδηση είναι μέρος του Σύμπαντος, έτσι κάθε φυσική θεωρία που δεν διαθέτει μια θέση γι' αυτήν δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια γνήσια περιγραφή του κόσμου³⁴... Ίσως θα πρέπει να εξετάσουμε σοβαρά την πιθανότητα η νοημοσύνη μας να απαιτεί πράγματι κάποια πράξη Θεού - και να μην μπορεί να ερμηνευθεί με όρους αυτής της επιστήμης, που αποδείχθηκε τόσο επιτυχημένη στην περιγραφή του άψυχου κόσμου³⁵... Ίσως να φαίνεται πιο λογικό να υιοθετήσουμε απλώς την άποψη, που πιθανότατα υποστήριζε και ο ίδιος ο Godel, ότι η λειτουργία της νόησης είναι κάτι πέρα από τη λειτουργία του φυσικού εγκεφάλου³⁶... Είναι δύσκολο να δεχθούμε την καθαρά “δυαδική” θέση ότι το πνεύμα και το σώμα υπακούουν σε εντελώς ανεξάρτητα είδη νόμων»³⁷. Ο R. Penrose αποδέχεται την αναξαγόρεια θέση ότι ο ίδιος νους που ενυπάρχει στον άνθρωπο ως φρόνηση είναι εκείνος που έβαλε τάξη στο σύμπαν: «Οτιδήποτε και αν είναι αυτό που καθορίζει ή περιγράφει το πνεύμα, θα πρέπει πράγματι να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι τον ίδιον μεγαλειώδους σχήματος που κυβερνά, επίσης, όλα τα υλικά χαρακτηριστικά τού σύμπαντός μας»³⁸. Ο R. Penrose καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα ότι «μια αρμονία με τη λειτουργία της φύσης βρίσκεται εν δυνάμει μέσα σε όλους μας και αποκαλύπτεται στις ίδιες τις δυνατότητές μας για ενσυνείδητη κατανόηση και στην ευαισθησία μας, σε οποιοδήποτε επίπεδο και αν λειτουργούν αυτές»³⁹.

Ο Αναξαγόρας, όπως είδαμε, δεν δεχόταν την ύπαρξη ενός περιορισμένου αριθμού θεμελιωδών σωματιδίων ως συστατικών του σύμπαντος (όπως είναι τα τέσσερα ριζώματα του Εμπεδοκλέους). Αντ' αυτού πίστευε ότι η άπειρη ποικιλία των υλικών σωμάτων εμπεριέχεται σε κάθε πράγμα, όσο απειροελάχιστα μικρό και αν είναι αυτό. Τη βασική αυτή ιδέα την ξανασυναντούμε σήμερα -ανεπτυγμένη, βέβαια, στο πλαίσιο των σύγχρονων επιστημονικών ιδεών- σε μια από τις πιο φιλόδοξες υπό διερεύνηση φυσικές θεωρίες ενοποιημένων αλληλεπιδράσεων, εκείνη των “υπερχορδών” (superstrings). Η ομοιότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι η τελευταία «μπορεί να φιλοξενήσει έναν άπειρο αριθμό στοιχειωδών σωματιδίων. Σύμφωνα με τη θεωρία των υπερχορδών, η άπειρη ποικιλία των σωματιδίων που βρίσκονται στη φύση είναι απλώς διαφορετικοί συντονισμοί της ίδιας χορδής (μήκους 10⁻³³ εκ.), χωρίς κανένα σωματίδιο να είναι πιο θεμελιώδες από οποιοδήποτε άλλο»⁴⁰.

Ο Αναξαγόρας υπήρξε αναμφίβολα μια επιστημονική - υπό τη σημερινή έννοια - διάνοια, που, σε αντιδιαστολή προς τους άλλους Προσωκρατικούς, δεν επεκτάθηκε σε κοινω-

³² Eccles, J.C., Evolution of the Brain. Creation of the Self, 237.

³³ Eccles, J.C., Evolution of the Brain. Creation of the Self 241.

³⁴ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 28.

³⁵ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 193.

³⁶ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 194.

³⁷ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 277.

³⁸ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 278.

³⁹ Penrose, R., Σκιές τον Nov, 531.

⁴⁰ Kaku, M. - Trainer, J., Beyond Einstein, 88.

νικές, ηθικές ή θρησκευτικές διδασκαλίες, σε θέματα ψυχής θανάτου. Επιδίωξε να ερμηνεύσει την κοσμική και ανθρώπινη φύση κατά ενιαίο τρόπο, αναπτύσσοντας μια ενοποιητική θεωρία. Κινήθηκε σε αυστηρά ορθολογικά πλαίσια και αναγνώρισε ότι με τις αισθήσεις δεν μπορούμε να φθάσουμε στην έσχατη πραγματικότητα, καθώς τα φαινόμενα αποτελούν απλώς μια “όψη” του αφανούς «δντος». Χρησιμοποίησε την παρατήρηση, την αναλογία, την αρχή της συμμετρίας για την ανάπτυξη των θεωριών του επάνω σε αστρονομικά, μετεωρολογικά, φυσικά, βιολογικά και φυσιολογικά θέματα. Κατέφυγε στο πείραμα^{59A68,59A69} για να αποδείξει ορισμένες από τις απόψεις του. Η όλη διδασκαλία του εμπνέεται από ορθολογικό, αιτιοκρατικό πνεύμα, που δίκαια θα του προσδώσει τον χαρακτηρισμό του «φυσικωτάτου^{59B21}», του κατ’ εξοχήν φυσικού φιλοσόφου και ερευνητή της φύσης μεταξύ των Ιώνων Προσωκρατικών.

Ο Αναξαγόρας, ο Εμπεδοκλής και ο Λεύκιππος υπήρξαν σύγχρονοι και επιχείρησαν - καθένας με τον δικό του τρόπο - να επιλύσουν τα δύο μεταφυσικά προβλήματα περί του «δντος» και του «ένός» που έθεσαν οι Ελεατικοί. Είναι άγνωστο αν υπήρξε και σε ποιον βαθμό αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Οι περισσότεροι ερμηνευτές διαβλέπουν μιαν επίδραση των ιδεών του Εμπεδοκλέους στη διαμόρφωση των θεωριών του Αναξαγόρα. Πρόσφατα υποστηρίχθηκε η ακριβώς αντίθετη άποψη, «του Αναξαγόρα ως ενός μεταπαρμενίδειου πιστού στις παραδόσεις, που ασκεί την ιωνική *ιστορίη* κατά το πνεύμα τής Μιλήτου... (και μη) εξαρτώμενου από τις νέες ιδέες τού Εμπεδοκλέους και των ατομικών. Αντιθέτως, η κατά Αναξαγόρα απόδοση τής ιωνικής κοσμολογίας είναι εκείνη που παρέχει το σημείο αφετηρίας για τον Εμπεδοκλή και τον Λεύκιππο»⁴¹. Η περί ύλης θεωρία του Αναξαγόρα, με τα σημερινά κριτήρια, θεωρείται ασφαλώς υποδεέστερη από εκείνην του Εμπεδοκλέους και των ατομικών, διότι δεν εμπεριέχει την έννοια του αμετάβλητου, διάκριτου, αδιαίρετου στοιχείου, ως συστατικού για τον σχηματισμό σύνθετων ενώσεων. Μια τέτοια κρίση θα ήταν εν τούτοις άδικη, γιατί γίνεται από την οπτική γωνία της σύγχρονης χημείας⁴². Ως αρχική σύλληψη, η περί ύλης θεωρία του Αναξαγόρα υπήρξε ασφαλώς μεγαλοφυής, πρωτοποριακή και γόνιμη, καθώς συνέδεσε «την ανακάλυψη τού μαθηματικού απείρου (από τον Ζήνωνα) με την επινόηση τής θεωρίας των ατόμων»⁴³ από τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο, που θα τους γνωρίσουμε αμέσως πιο κάτω.

⁴¹ Kahn, C., Η ιστορική θέση του Αναξαγόρου, 67.

⁴² Η βασική διαφορά έγκειται στο ότι μέχρι σήμερα η χημεία και η φυσική των στοιχειωδών σωματιδίων, ακολουθώντας το δημοκρίτειο παράδειγμα, επικεντρώνει την προσοχή της στα έσχατα δομικά υλικά της ύλης, με τα οποία “ανοικοδομεί” μετά τον υλικό κόσμο. Αντίθετα, ο Αναξαγόρας, όπως είδαμε, ξεκίνησε από τον υλικό κόσμο που υποπίπτει στην αντίληψή μας ως σύνολο· και επιδίωξε πρωτίστως να εξηγήσει τις μεταβολές που υφίσταται ο κόσμος αυτός. Η αναξαγόρεια αυτή προσέγγιση φαίνεται ότι επανέρχεται στη σύγχρονη φυσική: σύμφωνα με μια πρόσφατη θεωρία, στην προσπάθεια ενοποίησης μικροκόσμου και μακροκόσμου, δεχόμαστε «ότι υπάρχει μία και μοναδική θεμελιώδης μάζα στον κόσμο και αυτή είναι η ίδια η μάζα του σύμπαντος». Έως τώρα «θεωρούσαμε δεδομένο ότι οι σωματιδιακές μάζες καθορίζονται από κάποια μικροσκοπική θεωρία, ερήμην του σύμπαντος, και ότι μπορούμε μετά να βάλουμε μαζί όσα τέτοια σωματίδια θέλουμε και να φτιάξουμε ένα σύμπαν... Τώρα η διαδικασία “κατασκευής του κόσμου” έχει πλήρως αντιστραφεί. Αυτό από το οποίο ξεκινάμε είναι η μάζα του σύμπαντος και η θεωρία θα πρέπει να μας εξηγήσει γιατί αυτή η μάζα “έσπασε” σε τόσο μικρά κομματάκια ύλης...». Κατ’ αυτόν τον τρόπο «η εισαγωγή ενός “ολιστικού” στοιχείου στους θεμελιώδεις φυσικούς νόμους θα είναι αναπόφευκτη» [Οικονόμου, Ε., Η φυσική σήμερα, 416-418].

⁴³ Kahn, C., Η ιστορική θέση του Αναξαγόρου, 69.

Ο Αναξαγόρας δεν υπήρξε μόνον ένα πρωτοποριακό, επιστημονικό πνεύμα. Υπήρξε πρωτίστως ένα ελληνικό πνεύμα. Υποστήριξε ότι σκοπός του βίου είναι η “θεωρία” (δηλαδή η παρατήρηση και ο ορθολογικός στοχασμός) και η “ελευθερία” που πηγάζει από αυτήν: «Την θεωρίαν τοῦ βίου τέλος εἶναι καί τήν ἀπό ταύτης ἐλευθερίαν^{59A29}». Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν λέει “η θεωρία και η γνώση που πηγάζει από αυτήν”, όπως θα έλεγε ένας σημερινός θεωρητικός επιστήμονας· δεν λέει “η θεωρία και οι πρακτικές εφαρμογές που πηγάζουν από αυτήν”, όπως θα έλεγε ένας σύγχρονος ερευνητής των εφαρμοσμένων επιστημών λέει: σκοπός του βίου είναι “η θεωρία και η ελευθερία που πηγάζει από αυτήν”. Το ύψιστο αγαθό για τον αρχαίο Έλληνα είναι η ελευθερία. Μόλις πριν από μερικές δεκαετίες είχε δώσει - με απαράμιλλη τόλμη - και τη ζωή του ακόμη στον άνισο αγώνα κατά των Περσών, προκειμένου να παραμείνει ελεύθερος. Πέρα από την πολιτική ελευθερία, όμως, υπάρχει και η πνευματική ελευθερία από κάθε παράλογη, μυστικιστική αντίληψη ή προκατάληψη. Το πού οδηγεί η απόκλιση από το ορθολογικό πνεύμα θα το δείξει ο αγαπητός μαθητής του Αναξαγόρα Ευριπίδης στις τραγωδίες του. «Ο Ευριπίδης», παρατηρεί ο Η. Kitto στο βιβλίο του Η αρχαία ελληνική τραγωδία, «όπως και οι περισσότεροι Έλληνες, είναι ορθολογιστής κατά το ότι πιστεύει πως ο ορθός λόγος, και όχι η πίστη ή ο τύπος ή η μαγεία, πρέπει να είναι οδηγός στη ζωή. Αλλά βλέπει επίσης ότι έχουμε μέσα μας, εκτός από τον ορθό λόγο, ανορθολογικές παρορμήσεις που είναι αναγκαστικές, αλλά που μπορούν να αποβούν ασυγκράτητες, ματαιώνοντας τον ορθό λόγο μας και φέρνοντας όλεθρο. Σε τελευταία ανάλυση, ο τραγικός ήρωας του Ευριπίδη είναι η ανθρωπότητα»⁴⁴. Ο Αναξαγόρας δεν είναι τραγικός. Με τον δικό του τρόπο, μέσω της διδασκαλίας του για μια έλλογη ερμηνεία του κόσμου, αποβλέπει στην απελευθέρωση του ανθρώπινου πνεύματος από καθετί το δαιμονικό, που δεν έχει σχέση με την ορθολογική θεώρηση της φύσης, καθώς η ίδια η ευτυχία του ανθρώπου έγκειται ακριβώς στην πολιτική και πνευματική αυτή ελευθερία. Ο άλλος μεγάλος φίλος και μαθητής του Αναξαγόρα, ο Περικλής, θα το συνοψίσει αυτό επιγραμματικά στον Επιτάφιό του: «Εὐδαιμον τό ελεύθερον»⁴⁵, ευτυχία σημαίνει ελευθερία.

⁴⁴ Kitto, H., Η αρχαία ελληνική τραγωδία, 263.

⁴⁵ Θουκυδίδης, Πελοποννησιακός Πόλεμος, Β, 43.